

УДК 342.4

В.А. Довбиш, С.С. Плахотнюк, І.Д. Похило, В.З. Довбиш. Під загальною редакцією В.А. Довбиша. Основи конституційного права. Навчальний посібник/В.:ВДТУ, 1999 – 61с. Укр. мовою/

Навчальний посібник стане в нагоді студентам всіх спеціальностей, а також буде корисним викладачам та фахівцям.

Бібліогр. 50 найм.

Рецензенти: І.В.Скірський, к. юр. н., доц. ВДСГУ
В.І.Бондар, к. і. н., проф. ВДТУ

Зміст

Тема 1. Конституційне право – галузь національного права України	5
1. Предмет і метод конституційного права.	5
2. Джерела, інститути та норми конституційного права.	6
3. Поняття і теоретичні основи конституції.	9
Тема 2. Історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні	11
1. Державно-конституційні передумови в період до ХІХ ст.	11
2. Політико-правові ідеї в Україні у ХІХ та на початку ХХ століття.	13
3. Конституційний устрій української держави в 1917-1920 роках.	14
4. Конституційні декларації в часи УРСР.	16
5. Нова конституція української суверенної держави.	17
Тема 3. Загальні засади конституційного ладу в Україні	19
1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.	19
2. Конституційний статус державної мови в Україні, розвиток української нації та національних меншин.	24
3. Право власності українського народу та основи національної безпеки.	25
4. Державні символи України.	26
Тема 4. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина	28
1. Поняття прав та свобод людини і громадянина та їх міжнародно-правове регулювання.	28
2. Система конституційних прав та свобод людини і громадянина.	30
3. Конституційні обов'язки громадянина і людини.	40
Тема 5. Конституційний статус системи органів державного правління та територіальний устрій України.	43
1. Сутність принципу розподілу державної влади.	43
2. Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади в Україні.	46
3. Конституційний статус Президента України.	49
4. Конституційний статус Кабінету Міністрів України.	51
5. Територіальний устрій України.	52
Тема 6. Прокуратура та судова система в Україні.	54
1. Конституційний статус прокуратури України.	54
2. Конституційний Суд України: статус та функції.	56
3. Система судів загальної юрисдикції та військові суди.	57
4. Арбітражні суди.	58

ВСТУП

Прийняття 28 червня 1996 року Конституції України – Основного Закону держави, завершило складний процес конституційного затвердження незалежності України.

За роки, що минули після прийняття Верховною Радою України 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України та схвалення 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України, країна пройшла не простий шлях. Розбудувати державу в складних соціально-політичних умовах при постійній нестабільності, значних суперечностях між законодавчою і виконавчою владами, відсутності нової Конституції – справа не з легких.

Україна довгі роки боролася за свою незалежність як держава і тільки наприкінці ХХ століття вона отримала її як результат прагнень українського народу, як результат реалізації свого незаперечного права на самовизначення, отримала цивілізоване конституювання, яке відповідає правовим традиціям демократичного світу.

Сам процес створення нової Конституції розпочався в грудні 1990 року, коли Верховна Рада України вирішила розробити Концепцію Конституції України та прийняла постанову “Про Комісію по розробці нової Конституції Української РСР”. 26 жовтня 1993 р. остаточний проект нової Конституції, доопрацьований Конституційною комісією, завершив перший етап конституційного процесу в Україні. Далі був другий етап у вересні 1994 р. і інші, але тільки у червні 1996 р. була прийнята Конституція України.

Вивчення нової дисципліни “Основи конституційного права” – це необхідний крок до завершення становлення не тільки фахівця-інженера, але й громадянина, особистості, яка повинна мати досить повне уявлення про свою державу, про її основний закон, знати свої права, свободи і обов’язки; структуру органів державної влади, головні засади їх діяльності; адміністративно-територіальний устрій України; головні засади судочинства в Україні.

Отримані знання повинні насамперед допомогти увійти у життя політично зрілими громадянами незалежної держави, зрозуміти цінності демократичного світу, усвідомити себе часткою великого українського народу, який створив цю державу і є у ній єдиним джерелом влади.

Тема 1. Конституційне право – галузь національного права України

План:

1. Предмет і метод конституційного права.
2. Джерела, інститути та норми конституційного права.
3. Поняття і теоретичні основи конституції.

1. Предмет і метод конституційного права

В системі національного права України визначальною галуззю (підсистемою) є конституційне право України. Найбільш повно його ознаки знаходять свій вияв в таких характеристиках, як предмет і метод правового регулювання, соціальне призначення і роль конституційного права, принципи конституційного регулювання, завдання і функції конституційного права, наявність конституційної відповідальності.

Для характеристики будь-якої галузі права найважливішим є визначення кола врегульованих нею суспільних відносин, тобто предмета правового регулювання. Такі відносини опосередковуються правовими нормами, які складають зміст найважливіших джерел конституційного права – Конституції України, Декларації про державний суверенітет України, конституційних законів тощо. Слід відмітити чотири групи відносин, які є предметом конституційного права:

- відносини, які складають основоположні засади народовладдя, народний суверенітет. Суверенітет народу – це його здатність бути верховним і повновладним суб’єктом права. Суверенна воля народу, вірно сформована і втілена у відповідних документах (перш за все у Конституції України), є єдиним джерелом державної влади. Держава, її органи і посадові особи у своїй діяльності керуються винятково волею та інтересами народу України і служать їх практичній реалізації;

- відносини, які розкривають побудову, устрій держави як організації влади народу і для народу. Це відносини, які зв’язані: з формою державного правління, з формою державного устрою, з політичним режимом, під яким, звичайно, розуміють спосіб здійснення державної влади, відносин, що виникають у зв’язку з впровадженням та використанням символів держави – її зовнішніх атрибутів: прапора, герба, гімну;

- відносини, які визначають основоположні засади функціонування держави (гуманізм, демократизм, народовладдя, розподіл влади, верховенство права). Такі засади забезпечують стабільність і належну цілеспрямованість функціонування держави, її соціальний характер;

- відносини, що визначають характер зв’язків між державою і конкретною особою: відносини громадянства, під якими, звичайно, розуміють постійний правовий зв’язок між особою і державою, який надає їм відповідні права і покладає певні обов’язки; відносини фундаментальних прав громадян (економічних, політичних, соціальних, культурних, екологічних), відносини

гарантій реалізації прав і свобод; відносини, що впливають із факту відповідальності держави перед собою і навпаки.

Таким чином, конституційне право регулює серцевину політичних відносин, які виникають безпосередньо в процесі здійснення народовладдя в Україні, що виступають у двох основних формах – безпосередньої та у формі представницької демократії. Конституційне право тим самим відповідає, по меншій мірі, на два питання: кому належить влада у суспільстві і яким чином вона здійснюється, тобто який механізм її реалізації. На ці питання вичерпно відповідь дає найважливіший закон українського суспільства – Конституція України.

Конституція виступає системоутворювальним фактором правової системи, закріплює вихідні засади формування і дії національного права, є його джерелом. Роль конституції полягає в тому, що вона забезпечує збалансованість публічних і приватних засад у праві. Більшості норм конституційного права властива імперативність. Такі норми складають кістяк правопорядку. Норми конституційного права закладають основи норм цивільного права. Найбільш тісний зв'язок конституційного права з адміністративним правом, яке регламентує управлінську діяльність держави, визначає її форми і методи. Існує тісний зв'язок між конституційним і фінансовим правом, предметом якого є регулювання мобілізації розподілу і використання державних грошових фондів. Конституційне право, яке закріплює систему, принципи організації та діяльності судової влади, встановлює тим самим вихідні засади для кримінально-процесуального права та цивільного судочинства.

Метод конституційного регулювання – система прийомів і способів, за допомогою яких норми галузі права впливають на конкретні суспільні відносини, впорядковують їх стосовно цілей і завдань правового регулювання. Сутність, структура та функціональні особливості методу правового регулювання визначаються характером та специфікою предмета конституційного регулювання. Інтегративна роль цього методу полягає в тому, щоб об'єднати волю народу України в одне ціле. Одна з особливостей методу конституційного регулювання є його установчий характер. Він має універсальний характер, бо в більшості випадків поширюється на всі сфери життєдіяльності, на всі галузі системи національного права. Метод, що розглядається, є поєднанням безпосереднього, прямого регулювання суспільних відносин нормами конституційного права з непрямою (опосередкованою) дією всієї Конституції, її інститутів та окремих норм. Поєднання стабільності і динамізму – одна із специфічних ознак методу конституційного регулювання.

2. Джерела, інститути та норми конституційного права

Система конституційного права – це таке розміщення норм по інститутах, яке дозволяє функціонувати їм як єдиному, цілісному системному утворенню. В загальному вигляді її можна уявити як своєрідне утворення, що складається з трьох відносно самостійних, але надзвичайно тісно взаємозв'язаних елементів –

принципів конституційного права, його інститутів і норм. Принципи конституційного права – це фундаментальні засади, в яких втілюється сутність і політико-правове призначення галузі і її основного джерела – Конституції України.

Принципи конституційного права поділяються на дві великі групи – загальні і спеціальні. В загальних принципах знаходять своє втілення основні ідеї Конституції, її призначення і соціальна роль (народний суверенітет, розподіл влад, рівність прав), невід'ємні (фундаментальні) права тощо. Спеціальні принципи наповнюють реальним змістом конкретні конституційно-правові відносини. Це принцип імперативного права, гласності в роботі державних органів, принцип верховенства права тощо.

Конституційне право України складається з інститутів і конкретних правових норм, сукупність яких і є галуззю права.

Правовий інститут – сукупність норм права, які регулюють певне коло однорідних, однопорядкових суспільних відносин і утворюють певну однорідну групу. Так, конституційними інститутами є інститут представницьких органів, інститут громадянства, національного та адміністративного устрою, символів Української держави тощо. Конституційні інститути розрізняються за змістом, структурою, методами і завданнями правового регулювання. Серед них є надінститути, які охоплюють значне коло суспільних відносин і включають до свого складу ряд інших інститутів (підінститутів), які, в свою чергу, можуть мати більш дрібні структурні підрозділи. Такими інститутами можна вважати інститут народовладдя, політичної системи, депутатства тощо. Наприклад, надінститут політичної системи включає до свого складу інститути прямої і безпосередньої демократії, політичних партій, громадських організацій.

Юридичною базою інститутів є Конституція (Основний Закон) України, яка закріплює найважливіші позиції і принципи повновладдя українського народу, які деталізуються, “розгортаються” в конкретних галузевих нормах.

Конституційні інститути у своїй сукупності складають струнку систему, яка покладена в основу Конституції (Основного Закону) України. Вони розташовані в певному порядку, належним чином субординовані, тобто включені до тексту Основного Закону. Загальне уявлення про систему інститутів дає зміст Конституції. Це – інститут загальних засад конституційного ладу держави; інститут державних символів; інститут прав і свобод людини і громадянина; інститут громадянського суспільства; інститут територіального устрою; інститут державної влади; інститут виконавчої влади; інститут місцевого і регіонального самоврядування; інститут державної оборони і безпеки; інститут охорони Конституції; інститут, що визначає порядок змін і доповнень Конституції.

Конституційно-правові норми – це встановлені чи санкціоновані державою правила, які визначають поведінку учасників конституційно-правових відносин у процесі здійснення повновладдя народу.

Конституційно-правовим нормам властивий цілий ряд специфічних якостей і ознак. Найважливішою специфічною якістю таких норм є їх особлива

вага, домінувальне становище. Так, регулюючи на рівні Конституції (Основного Закону) України відносини власності, такі норми є визначальними для інших галузей права – цивільного, господарського, авторського, трудового тощо. Норми конституційного права виконують інтеграційні функції в правовій системі України. Особлива юридична природа, найбільша стабільність у порівнянні з іншими галузями права, підвищений рівень охорони з боку держави, особливий механізм реалізації, політичний характер – такі найважливіші ознаки конституційно-правових норм.

Конституційно-правові норми класифікуються:

- за їх змістом (норми, які визначають основні засади конституційного ладу України; норми, які закріплюють конституційні права і свободи людини і громадянина; норми, які закріплюють визначальні підвалини громадянського суспільства; норми, які закріплюють територіальний устрій України; норми, які закріплюють організацію державної влади).

В залежності від змісту, норми конституційного права поділяються на матеріальні і процесуальні. В теорії і практиці прийнято вважати, що в той час коли норми матеріального права виражають зміст діяльності державних органів, визначаючи їх правовий статус, процесуальні закріплюють порядок, способи, методи здійснення цієї діяльності шляхом встановлення конкретних організаційно-правових форм реалізації норм матеріального права;

- за функціями (регулятивні та охоронні норми. В свою чергу, регулятивні норми можуть бути зобов'язувальними, заборонювальними та уповноважувальними);

- за мірою визначеності (абсолютно визначені та відносно визначені);

- за характером (імперативні, диспозитивні. Імперативні норми передбачають єдино можливий варіант поведінки. Так, прийняття до громадянства України – це виключна прерогатива Президента України. Диспозитивними є норми, які надають право обрання варіанту поведінки на власний розсуд, якщо на це в законі нема конкретної заборони).

Суб'єкти, тобто учасники конституційно-правових відносин, характеризуються рядом специфічних ознак. Вони наділені неоднаковими правами й обов'язками, тобто різною за змістом державно-правовою правоздатністю. Так, ніхто із учасників суспільних відносин не наділений такою правоздатністю, яку має народ України – суверенний носій влади.

Іншою рисою суб'єктів конституційно-правових відносин є особливий механізм реалізації їх повноважень. Специфіка багатьох суб'єктів полягає у тому, що вони виступають лише в якості учасників конституційно-правових відносин і не можуть бути суб'єктами інших правових відносин.

Суб'єктами конституційно-правових відносин є: 1) фізичні особи; 2) об'єднання громадян; 3) територіальні утворення; 4) органи держави; 5) депутати і їх об'єднання.

3. Поняття і теоретичні основи конституції

Слово “конституція” (від лат. Constitutio) буквально можна перекласти як “устрій, установлення, утвердження”. У Стародавньому Римі конституціями називали окремі акти, що їх видавали імператори. Сучасне розуміння слова “конституція” бере свій початок із періоду зміни в Європі феодального ладу на буржуазний (XVII – XVIII ст.). Першими конституціями є Конституція США 1787 року, Конституція Польщі і Франції 1791 року. До останніх сьогодні, безперечно, можна віднести і конституцію Пилипа Орлика 1710 року.

Одним із широко розповсюджених є визначення, за яким “Конституція – це основний Закон держави, що об'єднує у собі групу норм із вищою юридичною силою, які закріплюють основи державного ладу, права, свободи та обов'язки особи і громадянина, систему та принципи організації державної влади, територіальної організації держави тощо”.

Характерними ознаками конституції, які відрізняють її від інших нормативних актів, є такі:

- конституція – Основний Закон держави, який виступає основою національного законодавства;

- конституція – закон, що має найвищу юридичну силу, тобто всі інші нормативно-правові акти повинні відповідати положенням конституції;

- конституція – закон, що має підвищений ступінь стабільності (спеціальна процедура внесення змін і доповнень до основного закону держави), створення системи правової охорони конституції.

У сучасній науці конституційного права виробилося декілька узагальнених підходів до класифікації конституцій. Класифікацію конституцій можна проводити за такими критеріями:

- а) за формою виразу конституції бувають писані і неписані. Якщо конституція складається з декількох окремих, але змістовно узгоджених між собою документів, то її називають писаною, кодифікованою. Неписана конституція – явище дуже рідкісне в сучасному світі. Під нею буквально розуміють групу політико-правових уявлень, концепцій, доктрин стосовно організації державного життя в суспільстві.

- б) за порядком прийняття конституції бувають даровані, народні та договірні.

Даровані конституції – підготовлені і введені в дію одноособовим актом монарха, диктатора, хунти. Різновидом дарованих конституцій є конституції, введені в дію (даровані) метрополією у своїй колишній колонії.

Народні конституції – це ті, що прийняті загальнонародними демократичними способами. Вони поділяються на конституції, прийняті:

- а) парламентом,

- б) через референдум,

- в) конституційною асамблеєю (зборами).

Договірна конституція – Основний Закон, прийнятий через укладання відповідної угоди між різними суб'єктами конституційного процесу.

в) за порядком внесення змін і доповнень конституції поділяються на конституції гнучкі і жорсткі.

Гнучка конституція – це такий Основний Закон, зміни і доповнення до якого вносять за порядком, встановленим для будь-якого іншого закону. Внесення змін і доповнень до жорсткої конституції передбачає наявність особливої процедури.

г) за часом дії конституції поділяються на тимчасові і постійні.

Постійна конституція – основний закон, який прийнято на невизначний строк. Конституції, що їх приймають на певний термін чи до настання певної події, називають тимчасовими.

д) за характеристикою форми державного устрою країни конституції поділяються на федеративні, конституції суб'єктів федерації і конституції унітарних держав.

Тема 2. Історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні

План:

1. Державно-конституційні передумови в період до XIX ст.
2. Політико-правові ідеї в Україні у XIX на початку XX століття.
3. Конституційний устрій української держави в 1917-1920 роках.
4. Конституційні декларації в часи УРСР.
5. Нова конституція української суверенної держави.

1. Державно-конституційні передумови в період до XIX ст

Звичаєве право було єдиним джерелом правових норм у прадержавну епоху. В часи княжої України – Русі, найважливішою пам'яткою, що вберегла давні норми звичаєвого права, була “Руська Правда”. Оригінал цього документа не зберігся, до наших днів дійшли лише його чисельні списки. За їх вмістом вирізняють три основні редакції.

Коротка редакція “Руської Правди” є найстарішою, її можна поділити на дві частини: перша, Ярославова, що створена ще в першій половині XI сторіччя, друга складена за Ярославових синів.

Широка редакція також має дві частини: перша – з початку XII сторіччя, друга – з кінця XII сторіччя. Найстаріший її список датується 70-ми роками XII сторіччя.

Середня редакція (із XIV сторіччя) є скороченням широкої редакції і тому не має самостійного значення. Вона була призначена для вжитку у церковних судах.

Крім звичаєвого права у “Руській Правді” зібрані й “княжі устави”. Але вони за змістом та формою ближчі до звичаєвого права, ніж до писаного закону. Власне законотворча діяльність органів державної влади була не значною і дуже обмеженою перевагою звичаєвого права. Найбільш суттєвим законом, який був систематизований як юридичний акт в єдиний документ і за яким жила держава, стала третя редакція Литовського статуту. Його ухвалено на сеймі 1588 р., після чого він набув чинності в Литовсько-Руській державі, а також на українських землях, що відійшли до Польщі. Одним з основних джерел статуту була “Руська Правда”. Поданням Литовського статуту завершено процес уніфікації правових систем руських земель та литовського права. Замість різноманітних місцевих прав вперше було створене загальне право, єдине для всієї Литовсько-Руської держави.

Широку програму становлення української державності мав Богдан Хмельницький. З перших років свого гетьманування він порушує проблеми врегулювання стосунків з сусідніми державами; а також контролю на Чорному морі. Б.Хмельницький підписав договір з Османською Портою, складовою частиною якого була українсько-турецька морська конвенція (липень 1648 року).

Одним з найважливіших питань зовнішньої політики Козацької держави залишалися взаємини з Польським Королівством. За Зборівською угодою 1649 року козаки здійснювали управління на території трьох воєводств, війська не

мали права вільного проходу на дану територію. Реєстр Війська Запорозького визначено в 40 тисяч козаків. Державні посади могла обіймати лише православна шляхта, а київський метрополит мав увійти до складу сенату. Це сприяло закладенню фундаменту української автономії. Важливою віхою в конституційному процесі були березневі статті 1654 року, які забезпечували Війську Запорізькому такі права: самостійність діяльності адміністрації та судочинства, у стосунках з іноземними державами, збирання податків для українського скарбу, утримання 60-тисячного війська. Як засвідчила історія, даний договір не заважав Україні провадити незалежну політику й надалі: особливо в останні роки гетьманування Богдана Хмельницького.

Після смерті Богдана Хмельницького, Іван Виговський продовжував державну політику щодо відновлення Великого Князівства Руського. Початок такої діяльності покладено Корсунським трактатом із Швецією, а згодом закріплено в Гадяцьких угодах. Хоча дана програма не була реалізована, однак самостійницька ідея не полишала українських державних діячів. Особливо це стосується Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Пилипа Орлика.

В 1710 році на козацькій раді в місті Бендера був обраний гетьманом Пилип Орлик. Він став першим гетьманом в еміграції. П. Орлик присвятив усе своє життя боротьбі за вільну Україну. Власні погляди на устрій самостійної Української держави він виклав у Конституції прав і вільностей Запорозького Війська (1710 р.), яку було затверджено у день обрання Орлика на гетьманство. Цей документ є унікальним по розробці нових національно-державних пріоритетів та демократичної форми влади, регламентації устрою України.

За однією з версій, Конституція була складена латинською, а потім перекладена на тогочасну українську мову. За іншою версією, вона відразу була написана у двох варіантах: латинський (повний) та український (дещо скорочений).

Конституція складалася з преамбули та 16 параграфів, де сформульовані основні принципи побудови держави. У преамбулі схематично викладено історію Війська Запорізького – всього українського народу. У першому параграфі розглянуто питання віри, заявлено про православ'я як панівну релігію в державі, а також про відновлення автокефалії. Другий параграф важливий тим, що чітко означив кордони держави, визначені Зборівською угодою 1649 року. Гетьман був зобов'язаний оберігати територіальну цілісність країни.

Конституція певною мірою ґрунтувалася на ідеї розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади. Законодавча влада належить Раді, членами якої є полковники зі своєю старшиною, сотники, генеральні радники від усіх полків і послі від Низового Війська Запорізького. Рада (парламент) вирішувала справи державної ваги. Питання для обговорення формулював і вносив гетьман. Виконавчу владу уособлював гетьман разом із генеральною старшиною. Місцеву адміністрацію уособлювали полковники із полковими старшинськими радами та нижчою адміністрацією. Судовій владі приділено менше уваги ніж іншим гілкам влади. Встановлювався найвищий у державі Генеральний Суд,

який уповноважений розглядати всі судові справи державної ваги. Гетьман не мав права карати за образу чи змову проти своєї особи, а віддавав ці справи у Генеральний Суд. Приділялась увага і соціальним факторам. Зокрема, в одинадцятій статті були приписи щодо соціального захисту малоїмущих (вдів, осиротілих дітей). В підготовці проекту Конституції 1710 року, окрім гетьмана Пилипа Орлика, брали також участь А. Войнаровський, Г. Герцик, Л. Варленко, інші відомі представники як військових, так духовних та світських кіл тогочасного українського суспільства. Ця Конституція після свого прийняття діяла декілька років на Правобережній Україні (до 1714 року).

2. Політико-правові ідеї України у XIX - на початку XX століття

Важливу роль у розвитку української суспільно-політичної думки у другій половині XIX ст. відіграло Кирило-Мефодіївське товариство (1846 - 1847 рр.). Один з членів товариства Георгій Андрузький розробив "Начерки Конституції Республіки". Погляди автора еволюціонували від обмеження до заміни монархічної форми влади. Особлива увага приділена питанням самоврядування. Документ визначає особливості функціонування общини як основи суспільного життя, описує механізми діяльності округу, області, штату. Держава мала сім автономних штатів із своїми президентами. Серед Штатів названі: Україна з Чорномор'ям, Галичиною та Кримом; Польща з Познанню, Литвою і Жмуддю; Бессарабія з Молдавією та Валахією; Остзея; Сербія; Болгарія; Дон. Цікаво, що у слов'янській конфедерації не знаходилось Росії, що було не характерно для української суспільно-політичної думки даного періоду.

Видатним творцем української політико-правової платформи був Михайло Драгоманов. Під впливом декабристів та представників англійського лібералізму М. Драгоманов створив концепцію суспільства, що ґрунтується на ідеї асоціації гармонійно розвинених особистостей. Драгоманов розробив конституційний проект перетворення Російської імперії на децентралізовану федеративну державу – "Проект основаній устава украинскаго общества" ("Вольний союз" – "Вільна спілка" 1884 р.). Адміністративний устрій тут нагадує федеративні республіки США, Швейцарії. Для впливу на законодавчу та виконавчу діяльність центральних органів влади створюється Союзна Дума, що репрезентує інтереси національних областей. Дума має право зупиняти рішення і дії центрального уряду, державних палат, які вступають у суперечність з інтересами областей. Однак М. Драгоманов реально оцінює можливості місцевого самоврядування в чистому вигляді. На думку Драгоманова забезпечення громадських прав та самоврядування створить певні передумови для політичного, економічного, культурного розвитку та звільнення українського народу.

Політичні переконання М. Грушевського розвивалися в традиції українського національного руху XIX ст. Ці традиції поєднували національне пробудження з народолюбством, федералізм з демократією і ставили їх у зв'язок із загальною вірою в благодійні впливи розвитку і освіти.

У травні 1905 року Грушевський зробив вклад у обговорення майбутнього конституційного ладу України роботою “Конституційне питання і українство в Росії”. В ній він детально розробив свій зразок національно-територіальної децентралізації Російської імперії. Згідно з його конституційним проектом, прямі вибори потрібно перенести в області. Тут необхідно, на його думку, схвалити загальні правні основи в рамках конституції, а не лишати це на розсуд центрального парламенту. Грушевський був переконаний, що кожна територія з одним мільйоном мешканців певної національності мала б мати право самоврядування із власним сеймом.

Стаття М. Грушевського “Конституційне питання і українство в Росії” є особливим етапом в еволюції громадського життя. Вона знаменувала також новий етап української політичної традиції XIX ст.: відзеркалювала вплив кирило-мефодіївців, Прудона, Драгоманова, була цінним політичним і конституційним документом свого часу.

3. Конституційний устрій української держави в 1917-1920 роках

Становлення Української держави було зумовлено попередніми етапами національного відродження та політичними процесами. 17 березня 1917 р. у Києві відбувся “конгрес” українських партій, інших організацій, товариств, на якому була створена Центральна Рада. Головою її став відомий український історик та політичний діяч М. Грушевський, членами – В. Вінниченко, С. Петлюра, С. Єфремов та ін. Така діяльність викликала занепокоєння Тимчасового уряду. Для узгодження українсько-російських відносин до Києва 11 липня 1917 р. прибула делегація Тимчасового уряду на чолі з О. Корейським. Результатом дискусій стало прийняття II Універсалу Центральної Ради, де зазначалося, що Україна визнає Всеросійські Установчі збори, які мають схвалити автономію України. Однак Тимчасовий уряд не затвердив даний статут і видав “Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату” від 17 серпня 1917 р., яка значно обмежила права української автономії. Згідно з даним правовим актом Центральна Рада позбавлялася законодавчих прав; українська територія зменшувалась до п’яти губерній. Але попри все “Тимчасова інструкція ...” стала конституційним законом, що представляв діяльність вищих органів влади на Україні.

Фактичний відрив від Росії законодавчо зафіксував III Універсал, оголошений 20 листопада 1917 р., що став першим актом конституційного характеру Української держави. “Віднині Україна стає Українською Народною Республікою” – записано в документі. Після проголошення III Універсалу виникла необхідність прискорити вироблення власної Конституції. Від імені комісії Центральної Ради по виробленню проекту автономного статусу України М. Грушевський сформулював основи документу для членів Ради та населення України, які були опубліковані в газеті “Народна воля” 20 листопада 1918 р.

Подальший перебіг подій та необхідність незалежницького статусу на мирних переговорах у Бресті, зумовили прийняття IV Універсалу. Саме він 9 січня 1918 р. проголосив самостійність і незалежність. У IV Універсалі йшлося

про самостійність України. Знову зазначалося, що проблему федеративного зв’язку з колишньою Російською державою остаточно вирішать Всеукраїнські Установчі збори. Виконавчим органом названо в документі Раду Народних Міністрів, що замінила Генеральний Секретаріат. IV Універсал визнав за необхідне якнайшвидше прийняття Конституції.

Вибори до Установчих зборів, відкриття яких було призначено на 9-22 січня 1918 р. через воєнні події були відкладені і проведені вже в квітні. За цей час парламентська комісія Центральної Ради підготувала новий проект нової Конституції, який враховував реалії самостійницького статусу України. На останньому засіданні Центральної Ради 29 квітня 1918р. було заслухано і ухвалено проект Конституції, або “Статус про державний устрій, права вільності УНР”. Але не вистачило часу на промульгацію Основного закону України. Тому він не набрав правової чинності і залишився як важливий історико-правовий документ доби Української держави 1917-1918 рр.

29 квітня 1918 р. у Києві відбувся з’їзд хліборобів-землевласників. Делегати з’їзду обрали гетьманом П. Скоропадського. Розпочався другий період української державності – монархічний. Цього ж дня оприлюднені “Грамота до всього Українського народу” та “Закони про тимчасовий державний устрій України”, які стали правовими основами діяльності гетьманату. Гетьману належала уся повнота законодавчої та виконавчої влади, він був також “верховним воєводою” армії та флоту. Провідною вірою в Україні визнавалася православна. Встановлювався статус українського козацтва, умови здобуття якого повинні були бути визначені окремим законом. Приватна власність є недоторканою і відчуження можливе лише за відповідну плату. Окремий розділ присвячено ролі закону в Українській державі, що було надзвичайно важливо для тогочасної неконтрольованої ситуації. Генеральний Суд Української держави призначався для охорони та захисту закону в державі. Загалом в Україні за часів П. Скоропадського були певні зрушення та зміни в соціально-політичному житті, але спроби гетьмана відновити старі дореволюційні порядки, зокрема скорочення восьмигодинного робочого дня, повернення на Україну поміщиків і капіталістів, – російських, польських та ін., конфіскація земель у селян, не зустріли підтримки у широких народних мас. Не мало важний і той факт, що вся діяльність гетьманських установ і органів проходила під суворим наглядом німецьких окупаційних властей. Все це призвело до широкомасштабних народних збройних виступів і закінчилось поваленням гетьману П. Скоропадського і приходом до влади Директорії.

У період збройної боротьби з гетьманом Скоропадським та певний час після її закінчення Директорія УНР була революційним органом з диктаторськими правами, обіймаючи законодавчу, виконавчу та судову влади.

Постала проблема конституювання третьої форми української державності. Трудовий конгрес, що відбувся 22 січня 1919 р., ухвалив «Універсал Трудового Конгресу» та «Закон про форму української влади», які на жаль не були розвинуті в конституційний акт. Принципового характеру

набули рішення про створення тимчасової верховної влади Соборної України, виходячи з акту злуки УНР та ЗУНР. Згідно із «Законом про форму української влади» ЗУНР перейменовано в Західноукраїнську область УНР із застереженням повної автономії.

Міжпартійні та міжособисті суперечки призвели до розколу та загибелі Директорії.

4. Конституційні декларації в часи УРСР

Радянська влада, що установлювалася на українських землях, хотіла юридично підтвердити свою прихильність до державної незалежності. З цією метою почалося обговорення української Конституції. Відповідно до постанов III з'їзду КП(б)У проект першої Конституції Української РСР був розроблений Центральним Виконавчим Комітетом і Радою Народних Комісарів України та схвалений ЦК Компартії України. В основу проекту Конституції УРСР було покладено Конституцію РРФСР. 6 березня 1919 р. у Харкові почав роботу III Всеукраїнський з'їзд Рад. 10 березня 1919 р. він прийняв першу Конституцію Української Соціалістичної Радянської Республіки. Цей основний закон, як і Конституція РРФСР, ґрунтувався на марксистсько-ленінському вченні про соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату. Тому він був більшою мірою політичним, ніж правовим документом. Державною формою диктатури пролетаріату Конституція визнала Республіку Рад, де вся повнота державної влади належить трудящим у формі Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Це означало, що Республіка Рад проголошена класовою організацією.

Подальше існування УРСР як квазі-держави зберігало декларативні атрибути державного утворення, що не мало жодної принципової відмінності від СРСР. У зв'язку з утворенням СРСР та прийняттям першої Конституції Радянського Союзу (січень 1924 р.) були внесені відповідні зміни до Конституції України. 15 травня 1929 р. XI Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив нову Конституцію УРСР, що внесла зміни щодо адміністративного територіального устрою. До складу УРСР з 12.10.1924 р. по 02.08.1940 р. увійшла Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка. Було зафіксовано трьохступеневу систему управління. Слідом за Конституцією СРСР 1936 р. XIV Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив Конституцію УРСР.

Остання конституція Радянської України була прийнята в 1978 році. Вона розроблялась відповідно до Конституції СРСР 1977р., «яка відобразила новий стан розвитку Радянської держави – побудову в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства і стала політико-правовою основою конституцій усіх соціалістичних республік».

Усі чотири Конституції Радянської України були документами політичними і розроблялися спершу в ідеологічних відділах ЦК КПРС. Враховуючи це, а також статус квазі-держави, якою була Україна, дані конституційні акти з великим застереженням можна віднести до групи основних законів держави.

5. Нова Конституція української суверенної держави

28 червня 1996 р., голосами 315 народних депутатів, була прийнята нова Конституція України. Прийняття Основного Закону нашої держави – це визначна подія в її історії, у житті її народу. Завершився тривалий етап і надзвичайно складний конституційний процес, і розпочався новий етап у розвитку суспільства і держави.

Безперечно, що ця робота розпочалася набагато раніше, відразу ж після проголошення Декларації про державний суверенітет України. Уже 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада прийняла постанову «Про Комісію по розробці нової Конституції Української РСР», за якою цій Комісії було доручено створити робочі групи по підготовці окремих розділів проекту Конституції. 4 грудня 1990р. відбулося чергове засідання Конституційної комісії Верховної Ради, на якому було розглянуто проект концепції нової Конституції України.

Остаточний варіант проекту нової Конституції України, допрацьований Конституційною комісією, був датований 26 жовтня 1993 р. Таким чином, саме в цей день практично завершився перший етап конституційного процесу в Україні. Після цього конституційний процес на деякий час зупинився. Далася визнаючи складна політична ситуація, що склалася в той час в нашій державі. І лише 20 вересня 1994 р. конституційний процес в Україні відновився, а точніше вступив у свій другий етап. Верховна Рада своєю постановою визначила склад комісії з опрацювання проекту нової Конституції України, яким і був підготовлений новий конституційний проект. Цілком зрозуміло, що затримки з розробкою та прийняттям конституції у державі гальмували економічні та політичні реформи. Тому було зроблено і укладено Конституційний договір між Верховною Радою та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України», який був підписаний 8 червня 1995 р.

5 травня 1996 р. була створена Тимчасова спеціальна комісія, до якої увійшли за пропорційним принципом представники всіх депутатських груп і фракцій. Цій комісії було надано статус головної. Проект нової Конституції зрештою, був ще раз доопрацьований і винесений на розгляд Верховної Ради. В остаточному варіанті він був прийнятий 28 червня 1996 р.

Розглядати Конституцію України лише як правовий акт було б не зовсім правильно. Вона є надзвичайно важливим політико-правовим документом довгострокової дії, яким збагатилася наша держава.

Конституція закріплює в Україні засади державної політики, спрямовані перш за все на забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя. На конституційному рівні закріплене положення про те, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Причому органи цих влад є незалежні і здійснюють свої повноваження відповідно до законів України.

Конституційною основою зовнішньої політики в Україні є забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства. Нова

конституція є також Основним Законом і актом найвищої юридичної сили, що обумовлює прийняття законів та інших нормативно-правових актів на основі Конституції і у повній відповідності з нею. Разом з тим, норми цієї Конституції є нормами прямої дії. Тобто громадянам гарантується можливість звернення до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод.

Нелегкий шлях пройшла Україна від Руської Правди до нової Конституції. Український народ попри усі негаразди здійснив свою віковичну мрію: у своїй суверенній державі прийнято нову Конституцію. Ця подія майже збіглася з п'ятиріччям незалежності України та ознаменувала собою завершення важливого етапу у розвитку нашого суспільства і держави, у становленні національної системи права, створенні правових основ дійсно суверенної і незалежної України.

Нова Конституція враховує досягнення вітчизняної і світової конституційної наукової думки і практики конституційного будівництва. Вона є втіленням національної ідеї і ментальності народу, доказом здатності української нації як політичної, етнічної спільності до державотворення і правотворчості; є програмою дальшого розвитку України у політичному, економічному, соціальному, культурному напрямках і документом для входження України до європейського і світового співтовариства як повноправного і рівноправного суб'єкта.

Тема 3. Загальні засади конституційного ладу в Україні

План:

1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.
2. Конституційний статус державної мови в Україні, розвиток української нації та національних меншин.
3. Право власності українського народу та основи національної безпеки.
4. Державні символи України.

1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава

Конституція України, як і конституції більшості інших держав, починається з невеликої за обсягом вступної частини, яка традиційно іменується преамбулою. "Прембула" (від латинського "Preambulos" – той, що передує) – вступна частина законодавчого акту, міжнародного договору, декларації тощо, у котрій викладені обставини, що є підставою його видання або укладення. Як частина Конституції преамбула переважно містить положення політико-правового характеру. Здебільшого у преамбулах конституцій зазначено причини прийняття Основного Закону (Конституція США 1787 р., Конституція ФРН 1949 р., Конституція Японії 1946 р.); цілі і завдання та мотиви їх прийняття.

Зміст преамбули бере свої прямі витоки у багатовіковій, складній і тяжкій боротьбі української нації за свою незалежність. Завдяки цьому преамбула відбиває найбільш загальним способом єдність українського народу в здійсненні національної свободи та політичної демократії. Преамбула займає чільне місце в загальному змісті Конституції, як основа для тлумачення всієї системи державно-політичного ладу України.

По-перше, преамбула констатує порядок здійсненні установчої влади народу, що фактично діяв в Україні на час прийняття Конституції. Ключовим положенням цієї частини є те, що Верховна Рада України, приймаючи цю Конституцію – Основний Закон, діє не від власного імені, а від імені українського народу, виражаючи його суверенну волю. Під українським народом як основоположною категорією конституційного права України розуміється сукупність громадян України всіх національностей. Визнаючи Український народ як такий, до складу якого входять громадяни всіх національностей, Конституція зазначає перш за все, що мова йде про громадянство, правовий зв'язок людини з державою, її належність до України незалежно від етнічного походження.

У преамбулі зазначається те правове джерело, керуючись яким Верховна Рада України від імені українського народу прийняла Конституцію. Ним є Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., і схвалений 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням.

По-друге, преамбула констатує і юридичну підставу самого виникнення України як незалежної держави. Нею є невід'ємне право української нації на самовизначення.

По-третє, преамбула визначає загальну мету прийняття Конституції: забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, зміцнення громадської злагоди на землі України, розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави.

Преамбула Конституції України містить положення про те, що парламентарії усвідомлюють усю свою відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми і майбутніми поколіннями українського народу. Даним положенням ще раз підкреслено єдність українського народу з європейською культурою і цивілізацією, побудованими на принципах християнської моралі.

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Ця стаття є однією з провідних, присвячених українській державності. В ній визначені основні риси України як держави. Слово "суверенітет" походить від латинського "suveranus", що в перекладі означало "правитель", "володар", "той, що є носієм верховної влади". Сучасне розуміння поняття "суверенна держава" полягає в тому, що дана держава є самостійною у вирішенні своїх внутрішніх справ (незалежно від волі сторонніх держав), а також виступає у зовнішніх відносинах як рівна серед рівних, при тому не порушуючи прав та законних інтересів інших держав, а також загальнодержавних норм міжнародного права (Див. ст. 2, 4, 10, 17, 20, 99. розділ IV, V, VI, VIII).

Демократія у перекладі з грецького – влада народу, народовладдя, форма політичної організації суспільства, що характеризується реальною участю народу в управлінні державою.

Демократія має дві загальнодержавні форми: пряму (або безпосередню) демократію та представницьку демократію. Пряма демократія – це безпосередня участь громадян у вирішенні державних справ (прийняття рішень на виборах, референдумі, на загальних зборах, звернення до засобів масової інформації, посадових осіб тощо). Представницька демократія – це вирішення державних питань представницькими органами (парламентом, місцевими Радами тощо), управління державними справами не безпосередньо, а через обраних депутатів парламенту чи місцевого представницького органу. Наступна ознака демократизму української держави це те, що Україна є республікою. Поняття "республіка" означає дослівно "право народу". Республіка означає таку форму державного правління, за якою вищі органи влади обираються всім народом на певний час та змінюються в результаті нових виборів. Народ України є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в країні. Народ здійснює владу різними шляхами. Він реалізує свою установчу владу, визначає і вдосконалює конституційний лад держави. За допомогою виборів делегує здійснення владних повноважень державі в особі її конституційних органів та органів місцевого самоврядування. Народ здійснює

владу і через всеукраїнський, місцевий референдуми, вибори, народну законодавчу ініціативу, інші форми безпосередньої демократії. Основні принципи та умови проведення виборів та референдуму в Україні відображено в розділі III Конституції та Законі України "Про вибори народних депутатів в Україні" від 24 вересня 1997 р. Вибори як форма народного волевиявлення є одним із способів формування народом органів державної влади та місцевого самоврядування або інших інститутів. Це стосується насамперед формування представницьких органів законодавчої влади – парламентів, виборів Президента, представницьких органів місцевого самоврядування тощо. За часом проведення, вибори в Україні можуть бути черговими, позачерговими, повторними. За суб'єктами пасивного виборчого права вибори поділяються на вибори народних депутатів України до Верховної Ради України, вибори Президента України, вибори депутатів Автономної республіки Крим, депутатів обласних, районних, міських, сільських і селищних рад та голів цих рад.

Виходячи із Закону України "Про вибори народних депутатів України", народні депутати України обираються громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування за змішаною (мажоритарно-пропорційною системою). Здійснення громадянами України права обирати і бути обраним гарантоване незалежно від їх раси, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану; місця проживання, мовних або інших ознак. Право голосу на виборах мають громадяни України, яким на день проведення виборів виповнилося вісімнадцять років. Кожний виборець має в одномандатному та багатомандатному загальнодержавному виборчих округах по одному голосу. Не мають права голосу і права бути обраними громадяни, визнані судом недієздатними.

Одержуючи право голосу, громадянин України вступає в політичне життя. Більшість інших політичних прав громадян України набуває також по досягненні вісімнадцяти років: право на свободу об'єднання в політичні партії, право брати участь в управлінні державними справами тощо.

Референдум – це спосіб прийняття громадянами України, шляхом безпосереднього голосування, законів України або інших рішень із важливих питань загальнодержавного і місцевого значення.

Референдуми поділяються на кілька видів. За територіальною ознакою вони поділяються на всеукраїнські та місцеві. За наслідками проведення – на вирішальні і консультативні, за своїм предметом та змістом – на конституційні, законодавчі та інші.

Порядок проведення референдумів встановлений Законом "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" від 3 липня 1991 року.

Відповідно до статей 73 і 85 Конституції Верховна Рада призначає всеукраїнський референдум з питання про зміну території України. Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо внесення змін до Конституції відповідно до ст. 156 цієї Конституції і проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою. Всеукраїнський референдум може не

лише призначатися Верховною Радою або Президентом за їх ініціативою, а й санкціонуватися (проголошуватися) за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч у кожній області.

Проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою відноситься до повноважень Президента України (ст. 106 Конституції України).

Проте використання референдуму, як форми демократії, має бути максимально обачним, виваженим і ефективним. У зв'язку з цим у ст. 74 Конституції передбачається, що референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

Законом про всеукраїнський та місцеві референдуми передбачається, що на всеукраїнський референдум не виносяться питання, віднесені законодавством України до відання органів суду і прокуратури; питання амністії і помилування; питання про життя державними органами України надзвичайних і невідкладних заходів щодо охорони громадського порядку, захисту здоров'я та безпеки громадян; питання, пов'язані з обранням, призначенням і звільненням посадових осіб, що належить до компетенції Верховної Ради, Президента та Кабінету Міністрів.

Наступна ознака демократизму конституційного ладу України викладена в статті 6 Конституції.

В ній не лише проголошено поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, а й закріплюється важливе положення про те, що органи, які уособлюють ту чи іншу гілку влади, здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України (ч.2 ст.6). Параметри цих повноважень вписані у відповідних розділах Основного Закону. Так, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент - Верховна Рада України, повноваження якої визначаються в р. IV Конституції. Розділ V визначає повноваження Президента України як глави держави. Повноваження органів виконавчої влади закріплені у р. VI "Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади". Вищим у системі органів виконавчої влади визначається Кабінет Міністрів. У цьому розділі у загальному вигляді окреслюються його повноваження.

Відповідним чином у Конституції визначена система та повноваження органів, які здійснюють функції, пов'язані із правосуддям у нашій державі (розділ VIII і XII). Конституційне закріплення принципу розподілу влад надало можливість не лише розмежувати компетенцію між різними гілками державної влади, а й створити необхідну систему стримувань і противаг, яка не дозволяє привласнити всю повноту державної влади одному органу держави.

Ст.7 проголошує: в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування. Ця стаття деталізується в Законі України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 р.

Під місцевим самоврядуванням розуміється право місцевих територіальних громад – жителів села чи кількох об'єднаних сіл, селищ, міст та

ними обраних сільських, селищних, міських рад самостійно, незалежно від державних органів вирішувати питання місцевого значення в межах і у відповідності з Конституцією і законами України.

Соціальну направленість держави визначено у ст. 3. На рівні конституційно визнаної найвищої соціальної цінності в Україні в ч. 1 ст. 3 перелічені не всі права і свободи людини, які передбачені цією Конституцією. Однак право на життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку належать до тих прав людини, що зумовлені її природою та не залежать від наявності певного статусу особи в державі. Саме тому, всі вони позначаються в міжнародній практиці як фундаментальні. Як принцип всієї практичної діяльності держави, всіх її органів та посадових осіб за ст. 3 права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість функціонування держави їх утвердження і забезпечення є головним обов'язком держави. В цій редакції конституційний принцип дотримання прав людини юридично пов'язує і позитивно обмежує дії держави, її органів та посадових осіб.

Правову суть держави визначено в ст.8, 19. В Україні визначається і діє принцип верховенства права. Цей принцип є пріоритетним у правовій державі. Відображаючи місце і роль права в державі і суспільстві, він позначає насамперед співвідношення права і держави та її інститутів - органів державної влади, посадових осіб та інших, тобто підпорядкованість держави та її інститутів праву і його пріоритет щодо них. Разом з тим у даній статті закріплюється також ієрархія джерел (форм) права. Пріоритетна роль в системі права в цілому відводиться Конституції, що має найвищу юридичну силу. Інші нормативно-правові акти мають прийматися на основі Конституції і відповідати їй.

Важливою рисою Конституції, яка одержала закріплення в цій статті, є положення про те, що норми Основного Закону є нормами прямої дії. Завдяки цьому можливе звернення до суду для захисту конституційних прав людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції і воно належним чином гарантується навіть у разі відсутності інших нормативних правових актів.

Держава є гарантом не лише належної реалізації передбачених Конституцією і законами прав і свобод людини і громадянина, а й непримусимості втручання в життя і діяльність особи та примусового впливу на неї.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, як зазначається у ст. 19, зобов'язані діяти тільки на підставі, в обсязі та у спосіб, які передбачені Конституцією та законами України, оскільки їх повноваження, функції, права і обов'язки підпорядковані, зрештою, служінню особі, суспільству і державі.

Визнання Конституцією єдиного громадянства в Україні є одним із нових суттєвих принципів, необхідних для створення суверенної Української держави. З моменту прийняття Конституції встановлення принципу єдиного громадянства в Україні забезпечило однаковий правовий зв'язок кожного громадянина з державою, розуміння кожним своєї належності до України.

Єдине громадянство дає можливість застосувати юридичні внутрішньодержавні механізми захисту прав і свобод громадянина України при їх тісній взаємодії з процедурами захисту прав і законних інтересів усіх осіб, які використовуються в міжнародному співтоваристві. Єдине громадянство в Україні є необхідною умовою стабільності політичної і соціальної ситуації в країні, воно зменшує імовірність появи міжетнічної конфронтації. Конституція вносить цим упорядкованість і врегульованість у суспільні процеси, що дає можливість координувати й узгоджувати інтереси різних соціальних і політичних сил. Україна дотримується міжнародних принципів поваги до прав людини та основних свобод, закріплених у прийнятій 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН Загальній декларації прав людини, у статті 15 якої зазначено, що кожна людина має право на громадянство і ніхто не має права довільно позбавити громадянства або права його змінити. Конституція України закріплює порядок, згідно з яким тільки закон визначає підстави набуття і припинення громадянства України (див. Закон України "Про внесення змін і доповнень до Закону України Про громадянство України").

2. Конституційний статус державної мови в Україні, розвиток української нації та національних меншин

Стаття 10 визначає, що державною мовою в Україні є українська мова. Це означає, що саме українська мова є мовою актів органів державної влади й управління, мовою діловодства і документації, мовою судочинства, адміністративного провадження, нотаріального діловодства, прокурорського нагляду, мовою міжнародних договорів і угод, освіти, мовою офіційних засобів масової інформації, мовою зв'язку, мовою офіційних назв державних та громадських органів, громадських товариств, мовою топонімів.

Закріплення за українською мовою статусу державної мови означає також наявність в Україні державної (офіційної) політики щодо української мови, проблем її збереження та подальшого розвитку. Так, "Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України" (ч.2 ст. 10 Конституції України). Публічне приниження чи зневажання, навмисне спотворення української мови тягне за собою відповідальність, встановлену законом (ч.2 ст.8 Закону України "Про мови").

Конституційно закріплено (ст. 11) два основних напрямки політики держави - сприяння "консолідації та розвитку української нації" як загальному напрямку практичної політики та розвитку "історичної свідомості, традицій і культури" української нації; що є спеціальним напрямком практичної політики. У ст. 11 конституційно визначається також характер та цілі політики держави щодо корінних народів і національних меншин. Мова йде про сприяння з боку держави розвитку їх "етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності". Ці положення підвели конституційну базу під Декларацію прав національностей України від 1 листопада 1991 р.; Закон України "Про національні меншини в Україні" від 25 червня 1992 р.; "Державну

програму відродження і розвитку освіти національних меншин в Україні на 1994-2000 рр."

3. Право власності українського народу та основи національної безпеки

Конституція проголошує право власності на природні ресурси Українського народу (ст. 13), який має право на володіння, користування і розпорядження природними багатствами країни.

До природних ресурсів належить земля, надра, атмосферне повітря, водні та лісові ресурси, нелісова рослинність, об'єкти тваринного світу тощо.

Право власності Українського народу на природні ресурси знайшло свій розвиток у чинному законодавстві України. Це положення закріплене у ст. 1 Закону "Про власність", ст.4 Закону "Про охорону навколишнього природного середовища", а також стосовно кожного природного ресурсу відповідними кодексами чи законами, а саме, ст.6 Водного кодексу, ст.6 Лісового кодексу, ст.4 Кодексу України про надра тощо. Український народ здійснює своє право власності на природні ресурси через органи державної влади і місцевого самоврядування. За загальним правилом, закріпленим Конституцією, природні ресурси можуть надаватися громадянам лише на умовах користування.

Статтею 14 у формі загальних засад закріплюються конституційні положення щодо землі. Конституція відокремлює землю від інших об'єктів нерухомості і запроваджує принцип її особливої охорони з боку держави. Конституція гарантує право власності на землю, яке може існувати і як право приватної власності, і як право державної та комунальної власності, а також підтверджує чинне земельне законодавство щодо суб'єктів права власності на землю.

Конституція визначає обов'язком держави збереження генофонду Українського народу, забезпечення екологічної безпеки для людини і всього тваринного світу, подолання особливо тяжких для України наслідків Чорнобильської катастрофи. Економічна та інформаційна безпека є важливими складовими національної безпеки України, під якою прийнято розуміти стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від реальних та потенційних внутрішніх і зовнішніх загроз у державно-політичній, економічній, соціальній, екологічній, та інформаційній сферах.

Конституція також визначає у ст. 107 спеціальний орган - Раду національної безпеки і оборони України, який координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

Спеціальне завдання щодо оборони України у ч.2 даної статті покладається на Збройні Сили України, які згідно з Законом України "Про оборону України" від 6 грудня 1991 р. є військовою державною структурою, призначеною для збройного захисту суверенітету, незалежності, територіальної цілісності та неподільності України від нападу ззовні (ст. 13). Справу державної безпеки Закон "Про Службу Безпеки України" від 25 березня, покладає на Службу Безпеки України - державний правоохоронний орган спеціального

призначення.

Конституція передбачає, що Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян, або з іншою антиконституційною метою.

Положення про неприпустимість розміщення іноземних військових баз зумовлено специфікою виникнення нашої держави. Воно цілком відповідає тому принципу Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., за яким проголошено про її намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою.

Статтю 18 на конституційному рівні закріплюється положення про те, що, виконуючи зовнішньополітичні функції, держава має на меті оберігати її національні інтереси та безпеку. Забезпечення національних інтересів та безпеки України передбачається шляхом підтримання мирного та взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальноприйнятими принципами та нормами міжнародного права. Важливою функцією основних принципів є забезпечення пріоритету загальнолюдських інтересів і цінностей, а саме миру і безпеки, життя і здоров'я людей, міжнародного співробітництва та інших цінностей, мирного співіснування держав.

Положення статті 9 свідчать, по-перше, про вірність України своїм міжнародно-правовим зобов'язанням, які проголошуються обов'язковими для виконання поряд з національним законодавством, та про повагу до норм міжнародного права. По-друге, вони, в певній мірі, дають відповіді на питання практичного застосування положень міжнародних договорів в Україні та їх співвідношення з чинним законодавством України. Закон України "Про міжнародні договори України" від 22 грудня 1993 р. обумовлює здійснення ратифікації міжнародних договорів не у формі постанови Верховної Ради України, як це було раніше, а шляхом прийняття спеціального закону про ратифікацію, який підписується Головою Верховної Ради України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, забороняються.

Зміна положень Конституції, якщо вони суперечать міжнародним договорам України, тепер можлива при вирішенні надзвичайно важливих питань життєдіяльності держави і суспільства і якщо при цьому не виникає загрози національним інтересам та безпеці України.

4. Державні символи України

Державні символи – це закріплені в законодавстві країни офіційні знаки (зображення, предмети) чи звукові вираження, які в лаконічній формі виражають одну, або декілька ідей політичного чи історичного характеру та символізують суверенітет держави. У класичному варіанті сучасна держава, зазвичай, має 3 державних символи: герб, прапор та гімн. Абсолютна більшість держав затвердила як державні символи вироблені століттями свої національні кольори (прапори), емблеми, знаки (герби) та гімни.

Після проголошення незалежності України конституційне затвердження

державних символів набуло політично гострого характеру.

У таких умовах конституційне за своєю суттю питання, затвердження державних символів України, на перших порах вирішувалося Верховною Радою України шляхом прийняття постанов. 28 січня 1992 р. було затверджено Державний прапор України – національний прапор, що поєднував два притаманні українському минулому, починаючи з глибокої давності, національні кольори (жовтий та синій). 19 лютого 1992 р. затверджено малий Державний Герб України – тризуб, відомий на території України з епохи Трипілля і як Знак Княжої Держави Володимира Великого. Державним гімном України Указом Президії Верховної Ради України від 15 січня 1992 р. було затверджено музичну редакцію, автором якої є М.М. Вербицький.

Конституція таким чином підтвердила чинність попередніх рішень Верховної Ради України щодо державних символів України.

З урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького буде встановлений великий Державний Герб України. Головним елементом його є малий Державний Герб України. Слова до Державного гімну України буде затверджено додатково законом. Опис державних символів України та порядок їх використання також встановлюється законом. Усі ці закони приймаються не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Столицею України, тобто її адміністративно-політичним центром і місцем перебування загальнодержавних законодавчих, виконавчих та судових органів є місто Київ. Спеціальний статус м. Києва як столиці України визначається законом.

Тема 4. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина

План:

1. Поняття прав та свобод людини і громадянина та їх міжнародно-правове регулювання.
2. Система конституційних прав та свобод людини і громадянина.
3. Конституційні обов'язки громадянина і людини.

1. Поняття прав та свобод людини і громадянина та їх міжнародно-правове регулювання

Питання прав та свобод людини і громадянина на сьогодні є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики усіх держав світової співдружності. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод особи, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави і суспільства в цілому.

На українських теренах питання прав людини та їх захисту порушувались ще в конституції Пилипа Орлика 1710 р. Там зазначалося: "Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорізького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв шукати життя кращого, спокійного і легшого".

Остаточне ж становлення прав людини і громадянина як абсолютної соціальної цінності пов'язане з поваленням феодалізму й проголошенням у часі буржуазних революцій свободи людини. У Декларації незалежності США 1776 р. підкреслено: "Ми вважаємо за очевидне такі істини: усі люди створені рівними і всі вони обдаровані своїм Творцем деякими невідчужуваними правами, до числа яких належать: життя, свобода і прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав засновані серед людей уряди, що запозичують свою справедливу владу за згодою тих, ким вони керують". У Декларації прав людини і громадянина, прийнятій у Франції в 1789 р., проголошувалося: "1. Люди народжуються і зостаються вільними та рівними в правах. 2. Мету кожного державного союзу становить забезпечення природних і невідчужених прав людини. Такими є свобода, власність, безпека і опір пригнобленню".

Свобода людини – це вихідне поняття проблеми прав людини і громадянина. Розрізняють природні права людини, тобто пов'язані з самим її існуванням та розвитком, і набуті, які в основному характеризують соціально-політичний статус людини і громадянина (інститут громадянства, право на участь у вирішенні державних справ тощо). Зрозуміло, що за відсутності у людини свободи вона не може володіти і реально користуватися своїми правами. Саме свобода створює умови для реального набуття прав та їх реалізації. З іншого боку, права людини закріплюють і конкретизують можливість діяти у межах, встановлених її правовим статусом.

Свободу людини визначають певні ознаки. Слід зазначити, що люди є

вільними від народження, ніхто не має права порушувати їх природні права. До того ж, у демократичному суспільстві саме держава є головним гарантом свободи людини. За своїм обсягом поняття свободи людини повно відображає принцип, закладений у ст. 19 Конституції України, згідно з яким людина має право робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством. Свободу людини характеризує й принцип рівних правових можливостей, правового сприяння і правової охорони, який закріплюють демократичні конституції, у тому числі й Конституція України. Водночас свобода людини, як об'єктивна реальність, виходить за межі врегульовані правом, і має витoki у системі інших соціальних норм, що панують у демократичному суспільстві. Треба пам'ятати, що поняття свободи може мати неоднакове тлумачення, оскільки, з одного боку, свобода характеризує загальний стан людини, її соціальний статус, а з другого, – конкретизується у можливості вчиняти ті або інші конкретні дії в межах, наданих людині мораллю та правом. Можливості такого роду, що надаються нормами чинного права, визначаються як суб'єктивні права людини.

Теорія права і правова практика розрізняють поняття "права людини" і "права громадянина". У першому випадку мова йде про права, пов'язані з самою людською істотою, її існуванням та розвитком. Людина (як суб'єкт прав і свобод) тут виступає переважно як фізична особа. За Конституцією України до цього виду прав належать: право на життя (ст.27), право на повагу до гідності людини (ст.28), право на свободу та особисту недоторканність (ст.29), право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст.32) тощо.

Що ж до прав громадянина, то вони зумовлені сферою відносин людини із суспільством, державою, їх інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є.

Права людини порівняно з правами громадянина пріоритетні. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій або іншій державі, а права громадянина — лише на тих осіб, які є громадянами певної країни. Прикладом прав громадянина, закріплених Конституцією України, є право на об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст.36), право брати участь в управлінні державними справами (ст.38), право на проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій (ст.39), право на соціальний захист (ст.46) тощо.

Говорячи про права людини і громадянина, слід враховувати, що таке їх розмежування не має абсолютного значення, оскільки за згодою між державами деякі громадянські права можуть бути поширені на громадян іншої держави - суб'єктів укладених між державами договорів.

Міжнародне співтовариство приділяє значну увагу розвитку та забезпеченню прав людини. Ці процеси набули особливої інтенсивності після другої світової війни. Цьому насамперед сприяла загальна демократизація міжнародних відносин, створення Організації Об'єднаних Націй, інших демократичних міжнародних інституцій.

Демократизації процесу, пов'язаного з проголошенням та захистом прав людини, значною мірою сприяло прийняття ряду міжнародних документів щодо закріплення, правової регламентації та розробки механізму міжнародного захисту прав людини у державах, які підписали відповідні міжнародні документи.

Серед найважливіших загальних документів, з якими повністю узгоджуються положення Конституції України є:

- Загальна декларація прав людини (1948 р.),
- Міжнародний договір про громадянські та політичні права (1966 р.),
- Міжнародний договір про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.),
- Європейська конвенція про захист прав та фундаментальних свобод людини (1950р.),
- Європейський соціальний статут (1961 р.),
- Заключний акт Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975р.),
- Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав – учасниць Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989 р.),
- Документ Копенгагенської наради-конференції з людського виміру НБСЕ (1990р.) та інші документи.

Щоб мати уявлення про обсяги міжнародної діяльності, пов'язаної із захистом прав людини, достатньо зазначити, що на початку 90-х років у цій сфері діяли понад 60 різних міжнародних форумів, починаючи від Генеральної Асамблеї ООН і закінчуючи Засіданням експертів із прав людини та Робочою групою з примусових та недобровільних зникнень.

Україна як суб'єкт міжнародного права, одна із засновниць ООН, проводить активну роботу, спрямовану на використання не тільки національних, а й міжнародних інститутів захисту прав людини. З огляду на подальшу демократизацію в Україні процесу захисту прав і свобод людини, у ст. 55 Конституції записано, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасницею яких є Україна.

Такими органами є Комітет з прав людини ООН, Європейський суд з прав людини, а також Європейська комісія з прав людини. Склад і порядок діяльності вказаних судів визначаються у розділах II, III і IV Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини.

2. Система конституційних прав та свобод людини і громадянина

Сукупність всіх конституційних прав та свобод людини і громадянина прийнято називати системою. До неї входять особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні права та свободи. Особисті права і свободи людини безпосередньо пов'язані із самою сутністю людини як фізичної особи. Це дуже важливо, оскільки саме цей статус є підґрунтям усіх інших якісних рис людини. Виходячи з того, кожен конкретну людину, хоча вона може мати багато

істотних недоліків, необхідно розглядати як особистість, правда, повністю чи неповністю сформовану.

До особистих прав людини належать: право на вільний розвиток своєї особистості (ст.23), право на життя (ст.27), право на повагу до гідності (ст.28), право на свободу та особисту недоторканність (ст.29), право на недоторканність житла (ст.30), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст.31), право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст.32), право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст.33), право на свободу слова (ст.34), право на свободу світогляду і віросповідання (ст.35). Розглянемо детальніше деякі з них.

Право людини на вільний розвиток своєї особистості (ст.23) належить до суб'єктивного права узагальнюючого характеру. Воно передреє всім іншим особистим правам людини, які у різних аспектах його конкретизують. Із цього треба зробити висновок, що й будь-які інші перепони на шляху забезпечення вільного розвитку особистості суперечать нормам Конституції і тому повинні бути ліквідовані.

Невід'ємне право кожної людини на життя (ст.27) є загальновизнаним суб'єктивним правом, яке закріплене в усіх міжнародних правових актах. Проголошення цієї норми-принципу в Конституції України – у матеріалізацію однієї з гуманістичних засад. Адже людина є найбільшою соціальною цінністю. Тому всебічна охорона її життя – один з основних обов'язків держави. Практично це означає, що держава повинна вживати ефективних заходів щодо боротьби зі злочинністю, максимально сприяти розвитку медичної допомоги, забезпечувати послідовне покращення умов життя людей, особливо неповнолітніх, інвалідів, осіб похилого віку.

У ст.27 Конституції України зазначено, що "ніхто не може бути свавільно позбавлений життя". Тобто вона не виключає можливості смертної кари згідно з вироком суду. Однак ця міра покарання розглядається як тимчасова, виняткова, яка, безперечно, буде скасована за умов зниження рівня злочинності і докорінного покращення умов життя суспільства.

Водночас Конституція надає кожній людині право захищати себе та інших від протиправних дій та посягань з боку будь-кого.

Право на свободу та особисту недоторканність (ст.29) є однією з реальних гарантій свободи людини. Це право як загальний принцип встановлює межу, яку ті чи інші посадові особи можуть переступити лише у випадках, прямо передбачених законом (затримання особи, яка вчинила злочин, здійснення примусового лікування за визначених законом обставин тощо). Конституція України значно демократизувала сам процес застосування заходів, що обмежують свободу людини, її особисту недоторканність. Цим зумовлюється, що лише суд своїм умотивованим рішенням і тільки на підставі чинного законодавства може дати дозвіл на арешт людини і утримання її під вартою.

Сутність права на недоторканність житла (ст.30) полягає в тому, що без підстав, передбачених законом, ніхто не вправі увійти до житла проти волі осіб,

які в ньому проживають. Поняття житла у даному разі підлягає широкому тлумаченню. Під житлом слід розуміти не тільки відповідну кімнату, квартиру, житловий будинок, а й усі допоміжні приміщення, якими користуються у повсякденному житті.

Принцип недоторканості житла поширюється не тільки на місце постійного проживання особи, а й на місця її тимчасового мешкання у готелях, санаторіях, будинках відпочинку тощо.

Право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст.31) належить до загальноновизнаних суб'єктивних прав особи. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом. Інакше вони спричиняють кримінальну відповідальність за ст.131 Кримінального кодексу України. Ці винятки обумовлені виключно гуманною метою - запобігти злочину або з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи. При цьому треба враховувати, що ці винятки можливі лише тоді, коли іншим способом одержати інформацію, необхідну для розслідування тієї або іншої кримінальної справи, захисту людини, суспільства і держави від злочинних посягань, неможливо.

Порядок накладення арешту на кореспонденцію та її виїмку в поштово-телеграфних установах регулюється ст.31 Конституції, ст.187 Кримінально-процесуального кодексу України.

Що ж до зняття інформації з телефонних розмов, інших каналів зв'язку, то ці питання регулюються також ст.31 Конституції, статтями 8 і 9 Закону України від 18 лютого 1992 р. "Про оперативно-розшукову діяльність".

При здійсненні оперативно-розшукової діяльності забороняється порушувати права людини і громадянина. У разі безпідставного порушення цих прав відповідні державні органи та посадові особи повинні відновити порушені права і відшкодувати заподіяну матеріальну та моральну шкоду згідно з Законом України від 1 грудня 1994 р. "Про відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду".

Право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст.32) також є одним із суб'єктивних прав людини, пов'язаних із гарантуванням її свободи. Винятки можуть бути передбачені лише Конституцією України. Винятковий характер такого захисту зумовлений повагою до людини як найбільшій соціальної цінності, що панує у демократичних державах. Кожна людина унікальна, індивідуальна, є суб'єктом безлічі неформальних зв'язків, носієм приватних інтересів, які є її особистою справою. Виняток може мати місце лише тоді, коли поведінка особи суперечить закону і громадській моралі, прикладом чого може бути систематичне здійснення у сім'ї насильства над дитиною, її експлуатація (ст.52).

Стаття 32 Конституції складається з чотирьох частин, які зорієнтовані на конституційне врегулювання різних життєвих ситуацій, пов'язаних із захистом особистого і сімейного життя людини. Вона забороняє збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди;

проголошує право кожного громадянина ознайомитись в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе; гарантує судовий захист; право на спростування недостовірної інформації про себе і членів своєї сім'ї.

Право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст.33) за радянських часів було суттєво обмежене інститутом прописки, а також низкою перешкод, пов'язаних із виїздом за кордон і поверненням звідти. Безперечно, що воно поширюється виключно на тих осіб, які перебувають на території України на законних підставах. Це право – один із складників загального права людини на свободу. Тому його конституційне закріплення є важливою ознакою демократичної сутності держави.

Треба зауважити, що право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання не виключає необхідності дотримання реєстраційних правил, що функціонують в Україні.

Право на свободу думки і слова (ст.34) є одним із найістотніших проявів демократії. Відомо, до яких методів утиску вдавалися і вдаються тоталітарні, антидемократичні режими різних країн світу, щоб обмежити свободу думки і слова. Свобода думки і слова, як одне з фундаментальних прав людини, закріплене у значній кількості міжнародних документів, зокрема таких, як Загальна декларація прав людини (статті 18, 19), Міжнародний договір про громадянські та політичні права (статті 18, 19), Європейська конвенція про захист прав та фундаментальних свобод людини (ст.10).

Слід зазначити, що свобода думки взагалі не може бути обмежена, оскільки заборонити можна лише висловлювання певних думок, їх оприлюднення, чого так боявся радянський режим, переслідуючи так званих інакомислячих.

Визнаючи право на свободу думки і слова, демократичні держави, в тому числі й Україна, обмежують його, забороняючи пропагувати погляди, що протирічать національній безпеці, територіальній цілісності держави, провокують заворушення чи злочини тощо.

Особливість політичних прав і свобод полягає насамперед у тому, що їх носіями, суб'єктами є лише громадяни України, а не всі особи, які проживають на її території. Водночас варто зазначити, що політичні права і свободи мають самостійне значення й саме як такі вони закріплені у Конституції України та в різних міжнародних документах, починаючи з Міжнародного договору про громадянські та політичні права. Вже сама назва цього документа свідчить про те, що ці різновиди прав і свобод органічно пов'язані між собою, становлять єдине ціле, оскільки поділ прав на громадянські та політичні зумовлений не загальним характером та спрямуванням цих прав і свобод, а деякими особливостями їх змісту, що дозволяють із загальної групи політичних прав і свобод відокремити громадські права.

Важливою особливістю політичних прав і свобод є й те, що вони у певних випадках можуть бути реалізовані лише завдяки участі конкретного громадянина, наділеного цими правами, свободами, у діяльності відповідних

об'єднань, політичних партій, профспілкових організацій, державних структур. До політичних прав і свобод належать право на об'єднання у політичні партії та політичні організації (ст.36), право брати участь в управлінні державними справами (ст.38), право на мирні збори та маніфестації (ст.39), право на звернення (ст.40).

Право на об'єднання (ст.36) дає змогу громадянину брати активну участь у політичному житті суспільства. Політику, як відомо, роблять маси, саме вони впливають на прийняття тих чи інших політичних рішень, на визначення політичного курсу країни. Крім того, зрозуміло, що ті чи інші питання люди можуть вирішувати більш ефективно, об'єднавшись у спілки, товариства, партії тощо. Однією з особливостей громадянського суспільства є наявність у ньому широкої мережі різних громадських організацій, що відповідають різноманітним інтересам його членів.

Відповідно до основних напрямків своєї діяльності кожне громадське об'єднання має певний, закріплений у статуті, правовий статус. Основні принципи його зводяться до такого: 1) кожен громадянин має право вступу до відповідної громадської організації (винятки встановлено для деяких категорій працівників); 2) держава гарантує свободу діяльності громадських організацій; 3) вступ до громадської організації є особистою справою кожного громадянина і здійснюється на добровільних засадах.

Право брати участь в управлінні державними справами (ст.38) може здійснюватися громадянами України як безпосередньо, так і через представників якими, наприклад, є депутати представницьких органів державної влади. Це право потребує розширеного тлумачення, оскільки воно передбачає також участь громадян у формуванні та діяльності деяких громадських структур, наприклад, органів місцевого самоврядування. Одним із різновидів здійснення цього конституційного права є також перебування на державній службі відповідного профілю.

Право на мирні збори та маніфестації (ст.39) є важливим демократичним надбанням і дійовим заходом, завдяки якому громадяни можуть вільно обговорювати актуальні питання державного і суспільного розвитку, протестувати проти будь-яких обмежень демократії або тих чи інших негативних проявів у політиці, проти порушення їх прав тощо.

Це право належить до системи світових демократичних стандартів у галузі прав громадянина. Конкретні заходи щодо його здійснення регулюються національним законодавством, у тому числі й законодавством України. Його основною особливістю є встановлення порядку, за яким збори і маніфестації повинні бути мирними, їх учасники не повинні мати зброї. Про проведення цих акцій мають завчасно сповіщатися органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може бути встановлене лише судом з метою захисту прав та свобод людини і громадянина, охорони національної безпеки і громадського порядку.

Право на звернення може здійснюватися у різних формах, в індивідуальному чи колективному порядку. Адресатами цих звернень є

державні органи різного рівня, органи місцевого самоврядування, посадові особи цих органів. Дуже важливо, щоб звернення громадян розглядалися відповідно до суті справи, у строки, встановлені чинним законодавством, а відповіді були обґрунтованими. Недодержання посадовими особами вимог закону надає громадянину право звертатися до суду по захист. Здійснення права громадян на звернення регулюється Законом України від 2 жовтня 1996 р. "Про звернення громадян".

Конституція України закріплює систему економічних, соціальних і культурних прав. Саме вони повинні гарантувати економічну свободу людини, її розвиток як вільної, забезпеченої у своїх життєвих потребах особистості. У свою чергу, саме ці якості суспільного життя характеризують державу як соціальну, тобто таку, що забезпечує достатньо високий рівень життя своїх громадян. Оскільки справжня демократія повинна мати достатню матеріальну базу, яка є соціально-економічною гарантією її існування та розвитку, маємо всі підстави твердити, що здійснення в державі економічних, соціальних та культурних прав і свобод є одним із важливих чинників для того, щоб визнавати таку державу справді демократичною.

Система економічних, соціальних і культурних прав згідно з Конституцією України охоплює право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст.41), право на підприємницьку діяльність (ст.42), право на працю (ст.43), право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст.44), право на відпочинок (ст.45), право на соціальний захист (ст.46), право на житло (ст.47), право на достатній життєвий рівень (ст.48), право на охорону здоров'я (ст.49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст.50), право, зумовлене гарантуванням вільної згоди на шлюб, а також захистом материнства, батьківства, дитинства і сім'ї (статті 51, 52), право на освіту (ст.53), право на свободу творчої діяльності (ст.54).

Право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст.41) є не що інше, як закріплення в Конституції України принципу приватної власності, яка є економічною основою громадянського суспільства, розвитку ринкових відносин.

Саме приватна власність (а не "нічия", соціалістична) виховує у людини почуття відповідальності перед собою та перед суспільством за її найефективніше використання. Виходячи із цього, Конституція України закріплює в ст.13 положення про те, що "власність зобов'язує" і що "усі суб'єкти права власності рівні перед законом". Практика розвинутих західних країн свідчить, що будь-яка форма власності, за винятком особистої, може використовуватися і як засіб експлуатації, і як засіб соціальної підтримки тих членів суспільства, які об'єктивно потребують цього. Саме другий спосіб використання приватної власності, особливо її різних колективних форм, що набуває усе більшого поширення у цивілізованих країнах, гарантує розвиток усього суспільства.

Право приватної власності регулюється і захищається різними галузями права, її статус характеризується непорушністю, ґрунтується на силі закону. До того ж відповідні зміни у становищі власника можуть бути здійснені виключно за рішенням суду.

Можливі винятки обмеження права використання приватної власності пов'язуються Конституцією України із суспільною необхідністю, а також із випадками, коли ця власність завдає шкоди громадянам, суспільству, погіршує екологічну ситуацію тощо.

Зазначені принципи положення статусу власності поширюються й на інтелектуальну власність.

Право на підприємницьку діяльність (ст.42) пов'язане з приватною власністю, яка становить матеріальну основу підприємництва. Під підприємництвом розуміється діяльність, що здійснюється й суб'єктами на власний ризик і спрямована на одержання ними прибутку. Держава зобов'язана сприяти розвитку підприємництва, охороняти права підприємців, не втручаючись в оперативно-господарську діяльність організацій, що займаються підприємництвом. Державний контроль може поширюватися лише на виконання законів та інших правових актів, які регулюють порядок здійснення підприємництва в Україні. Йдеться, зокрема, про такі нормативні акти, як Закони України "Про підприємництво" від 7 лютого 1991 р., "Про підприємства в Україні" від 27 березня 1991 р., "Про інвестиційну діяльність" від 18 вересня 1991 р., "Про господарські товариства" від 19 вересня 1991 р. тощо.

Держава може заборонити підприємницьку діяльність у деяких сферах виробництва та торгівлі, наприклад, у сфері виготовлення зброї, наркотичних засобів тощо. Винятки із загальних правил щодо виробництва деяких видів продукції реалізуються шляхом надання суб'єктам підприємництва спеціальних ліцензій.

Важливе значення має розвиток малого підприємництва, що, як правило, безпосередньо спрямоване на задоволення повсякденних потреб споживачів. Державні органи здійснюють контроль за реалізацією прав споживачів. Зазначені питання регулюються рядом законодавчих актів, серед яких насамперед треба назвати Закон України від 12 травня 1991 р. "Про захист прав споживачів" (в редакції Закону від 15 грудня 1993 р.).

Право на працю (ст.43) зумовлене свободою трудової діяльності людини, вільним вибором нею місця та характеру праці (трудової спеціалізації). Людина може займатися будь-яким видом трудової діяльності, а може й не брати в ній участі, оскільки Конституція забороняє використання примусової праці. Природно, що за таких умов людина має право залишити роботу в тій чи іншій організації, перейти до іншої організації, займатися індивідуальною трудовою діяльністю, підприємництвом, будь-якою діяльністю, що не заборонена законом.

Заборона примусової праці не поширюється на військову або альтернативну (невійськову) службу, працю, пов'язану з виконанням судового вироку або необхідну за надзвичайних умов.

Кожен власник засобів виробництва, організовуючи роботу трудового колективу або окремих працівників, зобов'язаний створити їм безпечні та здорові умови праці. Ця вимога, в першу чергу, поширюється на жінок і неповнолітніх. Конституція і чинне законодавство захищають громадян від незаконного звільнення, несвоєчасного одержання винагороди за працю.

Невиконання зазначених та інших вимог щодо організації роботи, передбачених законом, надає тим, хто працює, право на страйк (ст.44). Воно передбачене не тільки українським законодавством, а й Міжнародним договором про економічні, соціальні та культурні права. При цьому повинні дотримуватись вимоги закону тієї країни, де проводиться страйк. Треба зазначити, що право на страйк не може мати універсального характеру, оскільки є такі сфери суспільного життя, де зупинення виробництва може призвести до небажаних наслідків, а в деяких випадках – до катастроф. Це враховано у законі України від 3 березня 1998 року "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)", який конкретизує це положення Конституції.

Право на відпочинок (ст. 45) також належить до основних прав людини. Положення спрямовані на гарантування кожній людині, яка працює, цього права, закріплені у Загальній декларації прав людини і в Міжнародному договорі про економічні, соціальні та культурні права. У принципі право на відпочинок має кожна людина, бо це є її фізіологічною потребою. Законодавче ж регулювання цього права поширюється на людину, яка працює за трудовим договором (контрактом). Саме вона може вимагати від роботодавця дотримання вимог закону щодо тривалості робочого дня, відпочинку у вихідні та святкові дні. Усі спори щодо здійснення права на відпочинок вирішуються відповідно до настанов Кодексу законів про працю України.

Право на соціальний захист (ст.46) передбачає широке коло питань, які держава, різні громадські організації повинні вирішувати, щоб гарантувати людині цивілізований рівень повсякденного життя. Особливо це стосується тих, хто з огляду на похилий вік, хворобу не може забезпечити собі належні умови життя. Однак право на соціальний захист поширюється й на кожного громадянина.

У ст.48 Конституції України зазначено, що кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що передбачає достатнє харчування, одяг, житло. Всього цього людина, всі члени її сім'ї повинні досягати завдяки своїй трудовій діяльності. Але через поважні причини природними є винятки з цього права. У таких випадках допомогу повинні надавати держава, інші структури соціального захисту. При цьому критерієм надання матеріальної допомоги, здійснення різноманітного за формами соціального захисту у багатьох випадках є офіційно встановлена межа малозабезпеченості, яка з 1 січня 1997 р. згідно з постановою Верховної Ради від 16 жовтня 1996 р. "Про розмір вартісної величини межі малозабезпеченості" встановлена в Україні у розмірі 70,9 гривні.

Поряд із загальними заходами соціального захисту існують надзвичайні.

Такі заходи, наприклад, передбачені Законом України від 28 лютого 1991 р. “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” (в редакції Закону від 19 грудня 1991р.)

Вдосконалення соціального захисту тих верств населення, які цього потребують, - одна з найважливіших функцій демократичної, соціальної, правової держави. Відомо, яке важливе значення для кожної людини має конституційне право на житло (ст.47). Основною формою реалізації цього права згідно з Конституцією є придбання громадянином житла на різних підставах (побудова, придбання у власність, оренда). Водночас громадянам, які потребують соціального захисту, державні та місцеві самоврядні органи надають житло безкоштовно або за доступну для них плату. Примусове позбавлення житла можливе лише на підставі закону за рішенням суду.

Право на охорону здоров'я (ст.49) органічно пов'язане з правом на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст.50). Як перше, так і друге спрямовані на захист найбільш дорогоцінного, що є в людини – її здоров'я та самого життя.

Здійснення конституційного права на охорону здоров'я передбачає й заборону приховувати від населення факти, що становлять загрозу для здоров'я.

Важливе значення для охорони здоров'я населення і запобігання захворюванням має розвиток різних форм медичного страхування.

До конституційних прав соціального захисту людини належить право, пов'язане з гарантуванням вільної згоди на шлюб, а також із захистом материнства, батьківства, дитинства і сім'ї (ст.51).

Ніхто за будь-яких обставин не може бути примушений брати шлюб, хоч у деяких життєвих ситуаціях, зумовлених, наприклад, народженням дитини поза шлюбом, для її матері та батька виникає моральний обов'язок щодо створення сім'ї, а також нормальних, у тому числі психологічних, умов життя та розвитку цієї дитини.

У шлюбі кожен із подружжя має рівні права. Однак при цьому слід орієнтуватися не тільки на правові настанови, а й на норми моралі.

Загальна декларація прав людини (ч.3 ст.16) встановлює, що “сім'я є природним та основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства і держави”. Це встановлено і Конституцією України. Водночас в ній закріплено положення про те, що й члени сім'ї зобов'язані піклуватися один про одного: батьки повинні утримувати дітей до їх повноліття, а повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Конкретні ж права і обов'язки, пов'язані з сімейними відносинами, визначають норми Кодексу про шлюб та сім'ю в Україні.

Стаття 52 Конституції України визначає права дитини. Основні її положення зводяться до закріплення рівноправності дітей незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Зазначено, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Держава піклується про дітей-сиріт (утримує та виховує їх), а також

про дітей, позбавлених батьківського піклування, заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Право на освіту (ст.53) є одним з основних соціальних і культурних прав, якими наділено громадянина України. Воно дістає вияв у конституційному закріпленні обов'язковості повної загальної середньої освіти, існування розгалуженої мережі закладів освіти різного рівня, що функціонують на державних і комунальних засадах. При цьому слід зазначити, що держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої та професійно-технічної освіти. Що ж до вищої освіти, то її безоплатне здобуття в державних і комунальних закладах освіти здійснюється на конкурсній основі. Передбачено також надання державних стипендій та різних пільг учням і студентам.

Докладніше питання освіти регулюються Законом України від 23 травня 1991 р. “Про освіту” Законом України від 10 лютого 1998 р. “Про професійно-технічну освіту” тощо.

Право на свободу творчої діяльності (ст.54) є необхідною умовою розвитку культури суспільства у її широкому розумінні, яке охоплює різноманітні галузі культури - від мистецтва і літератури до творчої діяльності у сфері науки і техніки. Держава гарантує захист інтелектуальної власності, авторських прав громадян, їх моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожен громадянин має право на результати своєї творчої діяльності. Ці результати, за винятками, встановленими законом, ніхто не може використовувати або поширювати без згоди винахідника чи автора. Що ж до інтелектуальної власності, яка довгий час не мала у нас чітко визначеного статусу, то треба зазначити, що нині її використання досить детально регулюється чинним законодавством. Під інтелектуальною власністю треба розуміти виключні права на результати творчої діяльності. Об'єктів інтелектуальної власності дуже багато, вони різноманітні. Тому їх правовий статус регулюється значною кількістю правових актів.

Основним засобом захисту прав людини у правовій державі є суд. Однак діяльність суду буде сприяти додержанню законності і забезпечуватиме охорону прав і свобод громадян лише у тому разі, коли він діятиме на основі принципів гуманізму, демократизму і законності. Тому ми й пов'язуємо захист прав людини, закріплених у Конституції України, з додержанням судовими органами загальноновизнаних вимог права і справедливості, проголошених Основним Законом нашої держави. Гарантії прав людини закріплені в статтях 55-57, 59, 64, а гарантії діючого в Україні правосуддя – у статтях 58,60 - 63 Конституції України.

Право на судовий захист (ст.55) засвідчує, що проголошені в Конституції права і свободи – це не просто декларація про наміри, не пустопорожнє гасло, а принципові положення, які держава зобов'язується реалізовувати. Судовий захист – це гарантія здійснення прав і свобод, яка існує в усіх демократичних державах. Треба зазначити, що підставою для судового оскарження можуть

бути як протизаконні дії (у тому числі й акти), так і бездіяльність державних і самоврядних органів, а також їх посадових осіб.

Принципово новим засобом захисту прав громадян є інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, статус якого визначає Закон України від 23 грудня 1997 р. Крім того, як вже зазначалося, коли людина використала всі національні засоби захисту своїх прав, вона може звернутися за допомогою до міжнародних судових установ чи міжнародних організацій, членом або учасницею яких є Україна.

Конституція України дозволяє кожному громадянину будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Тобто йдеться про активні захисні дії кожного, чий права незаконно порушуються.

3. Конституційні обов'язки громадянина і людини

Одним із провідних принципів будь-якого правового статусу у його сьогоденні є єдність прав та обов'язків. Це повністю стосується й конституційного статусу людини і громадянина. Конституція України поряд з низкою найважливіших прав та свобод людини і громадянина, про які йшлося вище, встановлює й конституційні обов'язки як громадян, так і кожного, хто постійно проживає або перебуває на території України. Ці обов'язки закріплені у статтях 65 – 68 Конституції.

Стаття 65 встановлює обов'язок громадян України захищати свою Вітчизну, її незалежність та територіальну цілісність, шанувати й державні символи. Згідно з цим закріплюється й обов'язок громадян України відбувати військову службу відповідно до закону.

Треба зазначити, що хоч у Конституції йдеться лише про обов'язки проходження військової служби, захисту Вітчизни, шанування державних символів нашої країни, які виступають як правові обов'язки, до них необхідно підходити як до відповідної шани, яку в даному разі слід розуміти як моральну обов'язковість зазначених дій і відносин.

Незалежна Україна є молодою демократичною державою світової співдружності. І тому нині особливого значення набувають заходи, спрямовані на підвищення її авторитету на світовій арені, захист, у тому числі й військовий, незалежності нашої держави.

Громадяни проходять військову службу відповідно до Закону України від 25 березня 1992 р. “Про загальний військовий обов'язок і військову службу”, а також Закону України від 12 грудня 1991 р. “Про альтернативну (невійськову) службу”, норми якого поширюються на тих громадян, які в силу своїх релігійних переконань не можуть проходити військову службу.

Армія та інші військові формування (Національна гвардія, Прикордонні війська) укомплектовуються шляхом призову громадян на військову службу, а також за допомогою прийняття їх на службу за контрактом. Основними законодавчими актами, що регулюють організацію та проходження військової служби, є Закон від 4 листопада 1991 р. “Про Національну гвардію України”,

Закон від 4 листопада 1991 р. “Про Прикордонні війська України”, Закон від 6 грудня 1991 р. “Про оборону України”, Закон від 6 грудня 1991 р. “Про Збройні Сили України”, Закон України від 20 грудня 1991 р. “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”.

Особливий наголос треба зробити на тому, що в Конституції України закріплено обов'язок шанування державних символів, яким виявляється ставлення до держави її громадян. Для України це дуже важливо. Адже зрозуміло, що коли державу, й символи не поважатимуть її громадяни, важко очікувати, що повагу до неї виявлятимуть інші країни. Ми – молода самостійна держава, а тому ставлення до нас має велике значення.

У ст.66 Конституції України йдеться про незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині. Відомо, що на захист цих національних цінностей спрямоване чинне законодавство України, у тому числі й кримінальне. Та обставина, що нині це питання дістало конституційне закріплення, засвідчує його важливість. Конституція також встановлює, що кожен, хто заподіяв шкоду природі, культурній спадщині, повинен відшкодувати завдані ним збитки.

Одним із найважливіших обов'язків громадян перед державою є своєчасна сплата податків і зборів в порядку і розмірах, встановлених законом. Нині ми добре бачимо, до якої кризової ситуації в економіці країни може призвести несплата податків значною частиною населення, підприємств, фірм тощо. Можна вважати, що саме тому цей обов'язок громадян піднято на конституційний рівень.

Стаття 67 Конституції не тільки встановлює обов'язковість сплати податків, а й регулює здійснення цього, що також, безперечно, викликано надзвичайною важливістю даного джерела формування доходів держави. Йдеться про те, що кожен має сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Усі громадяни повинні щорічно подавати до податкових адміністрацій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом. Отже, Конституція фактично відсилає до Закону від 25 червня 1991 р. “Про систему оподаткування” (в редакції Закону від 2 лютого 1994 р.) та деяких інших правових актів.

Стаття 68, яка закінчує розділ Конституції, присвячений врегулюванню прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, встановлює обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. При цьому підкреслюється, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Ця норма має загальне значення. Вона поширюється на всі норми і положення Конституції. По суті, йдеться про формування у людей такої правосвідомості, завдяки якій кожне, навіть найнезначніше порушення чинних норм права розглядалося б як надзвичайна подія. Поряд із цим загальним приписом у ряді статей Конституції міститься заборона здійснення тих чи інших дій, з якими можуть бути пов'язані особливо негативні наслідки для держави, суспільства, окремих організацій і громадян. Так, ст. 37 Конституції

забороняє створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади, виконавчих органах місцевого самоврядування; ст.43 наголошує на недопустимості використання примусової праці тощо.

Закінчуючи розгляд конституційного статусу людини і громадянина в Україні можна сказати, що він є правовим статусом справді вільної людини, громадянином демократичної, соціальної, правової держави.

Тема 5. Конституційний статус системи органів державного правління та територіальний устрій України

План:

1. Сутність принципу розподілу державної влади.
2. Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади в Україні.
3. Конституційний статус Президента України.
4. Конституційний статус Кабінету Міністрів України.
5. Територіальний устрій України.

1. Сутність принципу розподілу державної влади

а) Теорія розподілу державної влади за Джоном Локком.

Джон Локк (1632-1704 р.р.) англійський філософ, автор твору “Два трактати про правління” (1690р.), представник теорії природно-правової школи.

До природних прав відносилась власність, яка трактувалась широко: як право на власну особистість (індивідуальність), на свої дії, на свій труд та його результати. У природному стані, міркував Локк, усі рівні, вільні, мають власність. Нормальний стан людського суспільства – це в основному стан миру і доброзичливості.

Для того, щоб створити гарантії природних прав та законів, вважав Локк, люди відмовились від права самостійно забезпечувати ці права та закони. В результаті суспільної згоди гарантом природних прав та свобод стала держава, яка має право видавати закони, що забезпечені санкціями, використовувати сили суспільства для застосування цих законів, а також відати відносинами з іншими державами.

Оскільки за Локком, держава створена як гарант природних прав (свобода, рівність, власність) і законів (мир та безпека), вона не повинна посягати на ці права, має бути організована таким чином, щоб природні права були надійно гарантовані. Головна небезпека для природних прав і законів випливає із привілеїв, особливо із привілеїв для тих, хто є носіями повноважень влади.

Згідно з теорією Локка, абсолютна монархія – один із випадків виходу носія влади з-під влади законів. Вона протирічить суспільному договору вже з тієї причини, що сутність останнього у встановленні людьми рівного для всіх суду та закону, а над абсолютним монархом судді взагалі немає, бо він сам суддя в особистих справах, що протирічить природному праву і закону. Абсолютна монархія – це завжди тиранія, де немає ніяких гарантій природних прав. Взагалі ж, коли хто-небудь є витягнутим із-під влади законів, має привілеї, люди починають думати, що вони знаходяться відносно до такої людини у неприродному стані, оскільки ніхто крім них самих не може захистити їх права від посягань, які можуть статися з боку привілейованих. Звідси – одне із головних положень теорії Локка: “Ні для жодної особи, яка знаходиться у громадському суспільстві, не може бути зроблено виняток із законів цього суспільства”.

Межі влади держави при усіх формах правління – природні права підданих. Державна влада, писав Локк, не може брати на себе право керувати за допомогою довільних деспотичних указів, навпаки, вона зобов'язана відправляти правосуддя і визначати права підданого за допомогою проголошених постійних законів та суддів, які усім відомі і уповноважені. Влада не може лишати яку-небудь людину частки його власності без його згоди. Локк вважав правомірним і необхідним повстання народу проти тиранічної влади, яка посягає на природні права та свободу народу. Але головне у тому, щоб організація самої влади надійно гарантувала права і свободи від свавілля та беззаконня. Звідси виникає теоретично обґрунтована Локком концепція розподілу влади.

Законодавча і виконавча влада не повинна знаходитись у одних руках, міркував Локк. У протилежному випадку носії влади можуть приймати вигідні тільки для них закони та виконувати їх, робити для себе винятки із загальних законів та іншими засобами використовувати політичні важелі у своїх власних інтересах, роблячи шкоду загальному благу, миру та безпеці, природним правам підданих.

Через це орган, який здійснює законодавчу владу, не повинен засідати постійно – дуже велика спокуса для депутатів узурпувати владу цілком, зробити для себе привілеї, правити тиранічно. Певні права депутатів, які дані їм на час засідань парламенту, не повинні перетворюватися на привілеї, бо виводять їх з-під влади законів.

Не менш небезпечним, підкреслював Локк, є наділення законодавчою владою монарха та уряду – їх політичні привілеї обов'язково направляються проти природних прав підданих. Законодавча влада – вища влада у тому відношенні, що закони суворо обов'язкові для уряду, чиновників та суддів. Монарх – голова виконавчої влади – має так звані прерогативи: право розпускати та скликати парламент, право вето, право законодавчої ініціативи, навіть право в інтересах загального блага удосконалювати виборчу систему для більш рівного та пропорційного представництва.

Але діяльність монарха і уряду повинна бути суворо підзаконна, причому монарх не повинен перешкоджати регулярним скликанням парламенту.

Ідею розподілу влади Локк теоретично обґрунтував такими рисами природи людини, як спроможність її розуму створювати загальні правила і керуватися ними (звідси – законодавча влада), здібність своїми силами виконувати ці рішення, прикладати загальні правила до конкретних ситуацій (звідси – суд, виконавча влада), здібність визначати свої відносини з іншими людьми (цим визначається так звана союзна, або федеративна влада, яка відає міжнародними відносинами). З іншого боку, із слабкості людської природи, схилу до спокуси теоретично виводилась необхідність спеціальних гарантій законності і прав громадян (у тому числі розподіл влади, недопустимість політичних привілеїв).

б) Шарль де Монтеск'є про розподіл влади у державі:
Найвидатнішим теоретиком держави є французький просвітитель Шарль

Луї де Монтеск'є. Свої суспільно-політичні погляди він виклав в романі “Перські листи” та інших, але результатом його вивчення історії законодавства є головний труд – книга “Про дух законів”.

Виникнення політично організованого суспільства Монтеск'є схильний розглядати як історичний процес. За його думкою, держава і закони з'являються внаслідок війн.

Закономірності суспільного життя Монтеск'є розкриває через поняття загального духу нації. Згідно його вчення загальний дух, мораль та закони нації залежать від багатьох причин. Ці причини поділяються на дві групи: фізичні та моральні.

Фізичні причини визначають суспільне життя на перших історичних етапах, коли народи виходять зі стану дикунства. До таких причин відносяться: клімат, стан ґрунту, розміри та положення країни, чисельність населення та інше. Наприклад: на півдні клімат спекотний, там люди заніжені, ліниві і працюють тільки тому, що бояться що їх покарають. У країнах, де спека “звичайно царює деспотизм”.

Провідну роль серед фізичних причин Монтеск'є відводив географічним факторам. Моральні причини вступають у дію пізніше, коли розвівається цивілізація. До їх числа відносяться: засади політичного ладу, релігійні вірування, моральні переконання, звичаї. Моральні причини діють на законодавство народів сильніше, ніж фізичні, і поступово виштовхують їх.

Серед моральних причин найважливішими є засади державного ладу. Для Монтеск'є проблема раціональної організації суспільства – це проблема головним чином політична і правова, а не соціальна. Свобода означала розумну організацію держави і забезпечення режиму законності. Він ототожнює політичну свободу з особистою безпекою, незалежністю індивіда від свавілля влади, громадянськими правами. Свобода, стверджував він, “є право робити все, що дозволено законами”.

Обґрунтування ідеалу свободи вчений зв'язував з переглядом існуючих форм держави. Він розрізняє три (або чотири) види правління: республіку (демократію і аристократію), монархію і деспотію.

Республіка являє собою державу, де влада належить або всьому народові (демократія), або частині його (аристократія). Русійним принципом республіки виступає політична добродетель, тобто любов до вітчизни. Монархія – це одноособове правління, яке спирається на закон. Носієм монархічного принципу він називав дворянство.

Становлення республіканського ладу ще не означає, вважав Монтеск'є, досягнення свободи членами суспільства. Для забезпечення законності і свободи необхідно як у республіці, так і у монархії призвести розподіл влади.

Монтеск'є виділяє у державі законодавчу, виконавчу та судову владу. Принцип розподілу влади, згідно з поглядами вченого, полягає насамперед у тому, щоби вони належали різним державним органам. Зосередження усієї влади в руках однієї особи, установи або стану неминуче веде до зловживань та свавілля. Окрім розмежування компетенції принцип розподілу влади

передбачає також надання їм спеціальних повноважень для того, щоб вони обмежували і стримували один одного. Потрібен такий порядок, вказував Монтеस्क'є, при якому "одна влада розуміє іншу".

Вчення Монтеस्क'є про розподіл влади мало значну новизну у порівнянні з попередніми концепціями. По-перше, він поєднав ліберальне розуміння свободи з ідеєю конституційного закріплення механізму розподілу влади. Свобода, стверджував просвітитель, "засновується тільки законами і навіть законами головними". По-друге, Монтеस्क'є включив у перелік влад, що підлягають розмежуванню, судові органи. Іншими словами, обґрунтування парламентаризму як систему управління, що заснована на розмежуванні законодавчих та виконавчих повноважень, було доповнено Монтеस्क'є принципом незалежності суддів. Тріада, яка була ним розглянута (законодавчої, виконавчої та судової влади) з часом стала класичною формулою конституціоналізму.

Ідеологічно теорія розподілу влади була спрямована проти королівського абсолютизму та служила обґрунтуванню компромісу між буржуазією та дворянством.

Висунуті мислителем ідеї свободи, громадянських прав та розподілу влади отримали закріплення у конституційних актах Франції, а також були покладені в основу конституції США і ряду інших держав.

2. Верховна Рада України — єдиний орган законодавчої влади в Україні

Конституція України встановила назву, строк повноважень, структуру і кількісний склад єдиного органу законодавчої влади в Україні – Верховна Рада України, строк повноважень чотири роки, однопалатний орган який складається з 450 народних депутатів.

Народним депутатом може бути лише повністю дієздатна особа, яка є громадянином України і володіє активним виборчим правом. Для депутатів встановлюється ценз безперервного проживання на території України (не менше 5 років на момент обрання). Цим передбачається наявність більш глибокого розуміння та усвідомлення депутатом економічних, політичних, соціальних проблем державного та суспільного розвитку України і відповідно до цього більш компетентного виконання своїх обов'язків.

Встановлення вікового цензу для депутатів (не менше 21 року) викликане необхідністю набуття певного життєвого досвіду, що потрібен при вирішенні складних державних питань під час роботи у вищому представницькому органі держави.

Не погашена і не знята у встановленому законом порядку судимість за скоєння умисного злочину є перешкодою для обрання народним депутатом. Підстави, строки та порядок погашення і зняття судимості визначається Кримінальним кодексом України.

Згідно з Конституцією (ст.77) чергові вибори до Верховної Ради України призначаються на останню неділю березня останнього року повноважень з тим,

щоб було достатньо часу для оптимального проведення самих виборів, підрахування голосів та визначення результатів виборів до початку роботи осінньої сесії Верховної Ради нового скликання.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі. Вони не можуть мати іншого представницького мандата чи бути на державній службі.

Вимога ст.78 про здійснення депутатами повноважень на постійній основі означає, що для обраного народом депутата робота в парламенті є основною і постійною на весь період його повноважень. Це правило повинно забезпечити ефективність роботи парламенту, сприяти зростанню професіоналізму при здійсненні депутатами функцій народного представництва.

Заборона депутатам Верховної Ради мати інший представницький мандат, зокрема в органах місцевого самоврядування переслідує мету, забезпечити їх незалежність та неупередженість при здійсненні своїх обов'язків.

Згідно ст.79 Конституції перед вступом на посаду народні депутати України складають присягу перед Верховною Радою. Найстарший за віком народний депутат зачитує присягу перед відкриттям першої сесії новообраної Верховної Ради України, після чого депутати скріплюють присягу своїми підписами під її текстом. Відмова скласти присягу має наслідком втрату депутатського мандату, тобто втрату статусу народного депутата України.

Народні депутати України є повноважними представниками народу України в законодавчому органі держави. Конституція України, чинне законодавство визначають необхідні правові умови для безперешкодного і ефективного здійснення ними своїх депутатських повноважень. Ст.80 встановлює, що народний депутат України не може бути притягнений до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований без попередньої згоди Верховної Ради України. Це означає, що поряд з гарантіями особистої недоторканності людини, встановленими Конституцією (ст.29), народні депутати користуються додатковою конституційною гарантією, що зумовлена особливим характером їх статусу як повноважних представників народу.

Відповідно до Закону "Про статус народних депутатів України" питання про надання згоди Верховної Ради на притягнення народного депутата України до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт, розглядається Верховною Радою лише за поданням Генерального прокурора України. Подання має бути мотивованим, містити конкретні факти і докази, з доданими до нього матеріалами, що підтверджують обвинувачення народного депутата у скоєні злочину. Подання попередньо розглядається у відповідних комітетах Верховної Ради, а потім з їх висновками про його законність та обґрунтованість – на пленарному засіданні Верховної Ради. Рішення приймається Верховною Радою поіменним голосуванням, більшістю від її конституційного складу і є остаточним. При цьому має бути у рішенні зазначено, на які дії Генерального прокурора надається згода Верховною Радою: на притягнення народного депутата до кримінальної відповідальності, на затримання чи арешт.

Верховна Рада України як колегіальний орган здійснює свою діяльність в особливій організаційній формі, збираючись на сесії. Саме в період сесії парламент реалізує свої повноваження.

Необхідність сесійної організації роботи зумовлена насамперед тим, що парламент приймає найважливіші рішення для життя суспільства і держави, ухвалює закони країни. Відтак набуває суттєвого значення порядок організації підготовки і прийняття цих рішень. В період сесії народні депутати України не лише опрацьовують у парламентських комітетах законопроекти, інші питання діяльності законодавчого органу, а й приймають законодавчі акти на пленарних засіданнях шляхом голосування, працюють у своїх виборчих округах, зустрічаються з виборцями. Виходячи з аналізу функціонування парламентів світу, можна вважати, що сесія – це організаційна форма діяльності парламенту, яка забезпечує його безперервну роботу протягом певного тривалого часу.

Відповідно до частини третьої ст.82 новообрана Верховна Рада на першу сесію збирається не пізніше ніж на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів. Перше засідання новообраної Верховної Ради, яким розпочинається її перша сесія, відкриває і веде до обрання тимчасової Президії сесії найстарший за віком народний депутат України. Президія сесії визначає головуючого на кожне засідання, організовує роботу парламенту та підписує прийняті акти до обрання Голови Верховної Ради України. З обранням Голови Верховної Ради України Президія сесії припиняє свою діяльність, а засідання Верховної Ради веде Голова Верховної Ради (ст.88).

До повноважень Верховної Ради України належить:

- 1) внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції;
- 2) призначення всеукраїнського референдуму з питань визначених ст.73 Конституції;
- 3) прийняття законів;
- 4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього;
- 5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;
- 6) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- 7) призначення виборів Президента України у строки, передбачені Конституцією;
- 8) заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє та зовнішнє становище та ін.

Стаття 85 Конституції закріплює широкі повноваження Верховної Ради України, які визначають її місце та роль у державі. Зрозуміло, що всі вони потребують більш глибокого вивчення, але вже зараз їх можна за суттю і призначенням поділити на ряд груп, серед яких перш за все слід назвати повноваження, пов'язані з внесенням змін до Конституції, законотворчою

діяльністю і прийняттям законів, з функцією контролю за бюджетом, визначенням засад політики держави та програм суспільного розвитку, визначенням взаємовідносин Верховної Ради і Президента України, формуванням інших державних органів, з функцією парламентського контролю Верховної Ради, організацією адміністративно-територіального поділу України, зовнішніх функцій держави та інші.

Стаття 87 Конституції регламентує питання, пов'язані із визначенням Верховною Радою відповідальності Кабінету Міністрів та виразу недовіри, яка тягне за собою його відставку. У відповідності з нею питання про відповідальність Кабінету Міністрів може бути розглянуте за пропозицією не менше як 150 депутатів (1/3 конституційного складу). Резолюція недовіри Кабінету Міністрів вважається прийнятною, якщо за неї проголосувало не менше як 226 депутатів.

За статею 88 Конституції обирається керівний склад Верховної Ради, який включає Голову Верховної Ради, Першого заступника Голови Верховної Ради, заступника Голови Верховної Ради. Ці посадові особи обираються із складу депутатів Верховної Ради і відкликаються нею.

Для здійснення підготовки проектів законів, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради утворюються комітети, які працюють постійно. Їх перелік затверджується, а голови обираються Верховною Радою. У разі необхідності для підготовки і попереднього розгляду питань, що входять до повноважень Верховної Ради, але мають тимчасовий характер або не потрапляють в коло питань, що підлягають розгляду в уже існуючих комітетах, Верховна Рада може створювати тимчасові спеціальні комісії.

3. Конституційний статус Президента України

Статус Президента України дає підставу вважати його уособленням держави і державної влади в цілому, а не якоїсь її окремої гілки. Як глава держави Президент є вищою посадовою особою і саме тому наділяється повноваженнями виступати від імені України і у внутрішньому житті країни, і у міжнародних відносинах.

Основні напрямки діяльності Президента України такі:

- 1) на нього покладається обов'язок бути гарантом державного суверенітету, тобто неподільності, верховенства, незалежності державної влади в Україні;
- 2) виступає як гарант територіальної цілісності України;
- 3) діє як гарант Конституції щодо забезпечення відповідності внутрішньої та зовнішньої політики інтересам держави.

Вибори Президента України відповідно до ч. 1 ст.103 ґрунтуються на засадах загального, рівного і прямого виборчого права. Президент обирається строком на 5 років. Президентом України може бути лише громадянин України.

Кандидат у Президенти має досягти 35 років, протягом останніх 10 років перед днем виборів проживати на території України, володіти українською

мовою. Конституція визначає, що одна й та сама особа не може бути Президентом більше, ніж два строки підряд.

Президенту заборонено мати інший представницький мандат; тобто бути членом владних виборних органів, а також обіймати оплачувані посади в державних або громадських органах чи організаціях, займатися підприємницькою діяльністю.

Стаття 106 закріплює перелік конкретних повноважень, які покладаються на Президента України. Їх сукупність можна поділити на кілька груп:

- 1) представництво України у міжнародних відносинах;
- 2) взаємодія з Верховною Радою;
- 3) призначення і звільнення з посад членів Кабінету Міністрів та інших посадових осіб;
- 4) забезпечення державної незалежності, національної безпеки та оборони країни;
- 5) прийняття громадянства та його припинення;
- 6) утворення та ліквідація за поданням Прем'єр-міністра міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Повноваження Президента припиняються достроково:

- 1) у разі відставки;
- 2) неможливості виконувати свої обов'язки за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпічменту;
- 4) у разі смерті.

Встановлена Конституцією процедура імпічменту досить складна. Питання про усунення Президента з посади в порядку імпічменту порушується більшістю від конституційного складу Верховної Ради. Після цього для здійснення відповідного розслідування Верховна Рада створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, яка з'ясовує всі фактичні обставини справи. Комісія складається не тільки з народних депутатів України, до неї мають бути включені спеціальний прокурор і спеціальний слідчий. Висновки і пропозиції комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради, яка за наявності підстав не менше як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про пред'явлення звинувачень Президенту.

Справа про імпічмент Президентів України обов'язково надсилається на перевірку до Конституційного Суду України і Верховного Суду України. Конституційний суд, вивчивши справу, має скласти мотивований висновок про те, що конституційна процедура розслідування справи про імпічмент Президентів України додержана, а Верховний суд – про те, що діяння, в яких звинувачується Президент, містять ознаки державної зради або іншого злочину. Лише після цього Верховною Радою не менш як трьома четвертими від її конституційного складу приймається рішення про усунення Президента України з посади в порядку імпічменту.

Президент згідно ст.107 Конституції є Головою Ради національної безпеки і оборони. Він формує персональний склад Ради, керує її роботою, головує на її засіданнях, планує питання, що виносяться на розгляд, вводить

своїми указами у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України.

Конституцією встановлено, що до складу Ради за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби Безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ. Інших членів Ради призначає Президент.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України, виконання обов'язків Президента на період обрання на посаду нового Президента покладаються на Прем'єр-міністра. Останній в період тимчасового виконання обов'язків Президента не може: звертатися з посланням до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище України; призначати всеукраїнський референдум щодо змін Конституції; проголошувати всеукраїнський референдум за народною ініціативою; припиняти повноваження Верховної Ради, якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися; призначати за поданням Прем'єр-міністра членів Кабінету міністрів і т.п.

4. Конституційний статус Кабінету Міністрів України

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади (ст.113 Конституції). Відносини між виконавчою владою і Президентом регулюються ст.106 Конституції. Президент призначає за згодою Верховної Ради Прем'єр-міністра, припиняє його повноваження та приймає рішення про відставку, призначає за поданням Прем'єр-міністра членів Кабінету Міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також призначає голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, скасовує акти Кабінету Міністрів.

Відносини між Кабінетом Міністрів та Верховною Радою визначаються ст.85, 87, 96, 97 Конституції. Верховна Рада затверджує Державний бюджет, контролює та приймає рішення про його виконання, розглядає та приймає рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів, дає згоду на діяльність Кабінету Міністрів впливають повноваження Верховної Ради щодо згоди на призначення на посади та звільнення з посад Президентом Голови Антимонопольного комітету України, Голови фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення.

Верховна Рада за пропозицією не менш як третини народних депутатів від конституційного складу може розглянути питання про відповідальність уряду та навіть прийняти резолюцію недовіри йому більшістю від конституційного складу Верховної Ради.

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри. Повноваження Прем'єр-міністра відповідно до ст.115 автоматично припиняються у зв'язку з обранням нового президента.

За поданням Прем'єр-міністра Президент призначає членів Кабінету Міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади.

Конституція передбачає вирішальну роль Прем'єр-міністра у визначенні основних напрямків і порядку організації діяльності уряду, які повинні відповідати Конституції, законам України, указам Президента.

Виконавчій владі забезпечується певна самостійність у здійсненні повноважень при формуванні системи центральних органів виконавчої влади, тому що ініціатива при вирішенні цього питання має виходити від Прем'єр-міністра. Саме він подає Президенту пропозиції щодо структури органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України утворюється на строк повноважень Президента України, тобто на п'ять років. Це правило відповідає особливостям прийнятої в Україні змішаної форми державного правління, в якій Президент відіграє велику роль у сфері виконавчої влади і, зокрема, має значні повноваження у формуванні персонального складу Кабінету Міністрів.

Право на відставку мають персонально Прем'єр-міністр та інші члени Кабінету Міністрів. Причому відставка Прем'єр-міністра тягне за собою відставку Кабінету Міністрів у повному складі.

Перелік функціональних напрямів діяльності Кабінету Міністрів починається з таких ключових цілей та завдань виконавчої влади, як забезпечення державного суверенітету і економічної самостійності України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції та законів України, актів Президента. Передбачається, що Кабінет Міністрів, по-перше, забезпечує проведення відповідної державної політики, по-друге, розробляє й здійснює загально-державні програми. Окремо зазначені такі пріоритети у діяльності Кабінету Міністрів, як забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності; здійснення управління об'єктами державної власності; розроблення і забезпечення виконання затвердженого парламентом Державного бюджету, подання Верховній Раді звіту про його виконання. З цією метою Конституція встановлює види правових актів уряду України, постанови і розпорядження, та визначає, що вони є обов'язковими до виконання на всій території України.

5. Територіальний устрій України

Територіальний устрій держави – це її територіальна організація, тобто система взаємовідносин між державою в цілому (її центральною владою) і територіальними складовими частинами (їх населенням та діючими органами публічної влади).

Державний устрій – це політико-територіальна організація держави, яка визначається політико-правовим статусом територіальних складових частин і принципами їх відносин з державою в цілому та між собою.

Відповідно до ст.2 Україна за формою державного устрою є унітарна держава. Унітарна держава – це держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що за загальним правилом, не мають будь-якої політичної автономії, хоча окремі з них можуть мати статус

територіальної автономії. В унітарній державі діє єдина система законодавства і одна Конституція, єдина система органів державної виконавчої влади, єдина судова система. Якщо якась частина держави має статус автономії, то вона може мати свою Конституцію, своє законодавство, свої власні органи законодавчої і виконавчої влад.

Адміністративно-територіальний устрій України – це поділ території на адміністративно-територіальні одиниці, відповідно до яких будується система державних органів і система місцевого самоврядування.

Адміністративно-територіальний устрій України є трирівневим: вищий рівень територіальних одиниць становлять Автономна Республіка Крим, області та міста Київ та Севастополь, які мають спеціальний статус; середній рівень – райони і міста обласного підпорядкування; нижчий рівень – райони в містах, міста районного підпорядкування, селища, села.

Тема 6. Прокуратура та судова система в Україні

План:

1. Конституційний статус прокуратури України.
2. Конституційний Суд України: статус та функції.
3. Система судів загальної юрисдикції та військові суди.
4. Арбітражні суди.

1. Конституційний статус Прокуратури України

Прокуратура займає особливе місце в системі державних органів України. Систему прокуратури не можна віднести до виконавчих і судових органів України. Її слід розглянути в системі контрольно-наглядових або правоохоронних органів України. Повноваження і діяльність органів прокуратури регулюється Конституцією України і Законом "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. В систему прокуратури входять: Генеральна прокуратура України, прокуратура АР Крим, прокуратура областей, міст Києва і Севастополя, прокуратури району, міста, окремі спеціальні прокуратури – військова, транспортна, екологічна.

Згідно ст.121 Конституції прокуратура України становить єдину систему, на яку покладаються:

- 1) підтримання державного обвинувачення в судді;
- 2) представництво інтересів громадян або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

В перехідних положеннях Конституції України (розділ XV ст.9) вказується, що прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства, до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за дотриманням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування.

Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду за згодою Верховної Ради України та звільняється з посади Президентом України.

У діяльності, щодо здійснення нагляду за додержанням законів, Генеральний прокурор України відповідальний перед Верховною Радою України і тільки їй підзвітний. Генеральний прокурор України не менш як один раз на рік звітує перед Верховною Радою України про діяльність прокуратури. Строк повноважень Генерального прокурора України та підпорядкованих йому прокурорів – п'ять років. В усіх випадках питання про відставку Генерального

прокурора України вирішується Верховною Радою України за поданням Президента України.

Генеральний прокурор України призначає прокурорів областей, міст Києва і Севастополя, районів. Прокурорами і слідчими прокуратури можуть бути лише громадяни України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні моральні і ділові якості та певний вік (для прокурорів району, міста – не менше 25 років).

При здійсненні загального нагляду прокуратури в особі прокурора має право:

1) безперешкодно за посвідченням, що підтверджує займану посаду, входити до приміщення державних органів, органів місцевого та районного самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, підпорядкованості чи приналежності, до військових частин, установ без особливих перепусток, де такі запроваджені; мати доступ до документів та матеріалів, необхідних для проведення перевірки, в тому числі за письмовою вимогою й тих, що містять комерційну чи банківську таємницю або конфіденційну інформацію;

2) вимагати для перевірки рішення, розпорядження, інструкції, накази та інші акти і документи, одержувати інформацію про стан законності і заходи щодо її забезпечення;

3) вимагати від керівників та колегіальних органів проведення перевірок, ревізій діяльності підпорядкованих і підконтрольних підприємств, установ, організацій та інших структур незалежно від форм власності, а також виділення спеціалістів для проведення перевірок, відомчих і позавідомчих експертиз;

4) викликати посадових осіб і громадян, вимагати від них усних чи письмових пояснень щодо порушень закону.

При виявленні порушень закону прокурор або його заступник, у межах своєї компетенції, мають право:

1) опротестовувати акти Прем'єр-міністра України, Кабінету Міністрів України, Уряду АР Крим, міністрів, державних комітетів і відомств, виконавчих і розпорядчих органів місцевих Рад народних депутатів, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також рішення і дії посадових осіб;

2) вносити подання на рішення місцевих Рад народних депутатів залежно від характеру порушень;

3) порушувати у встановленому законом порядку кримінальну справу; дисциплінарне провадження або провадження про адміністративне правопорушення, передавати матеріали на розгляд громадських організацій;

4) давати приписи про усунення очевидних порушень закону;

5) вносити подання до державних органів, громадських організацій і посадовим особам про усунення порушень закону та умов, що їм сприяли;

6) звертатись до суду або арбітражного суду з заявами про захист прав і законних інтересів громадян, держави, а також підприємств і юридичних осіб.

Прокурор контролює роботу органів дізнання і попереднього слідства, видає санкції на арешт у випадках, передбачених законом. Прокурор, який бере участь в розгляді справ у судах, додержуючись принципу незалежності суддів і підкоряння їх тільки закону, сприяє виконанню вимог закону про всебічний, повний і об'єктивний розгляд справ та винесення судових рішень, що ґрунтуються на законі.

Прокурор може вступати в справу в будь-якій стадії процесу, якщо цього вимагає захист конституційних прав громадян, інтересів держави і суспільства і зобов'язаний своєчасно вжити передбачених законом заходів до усунення порушень закону, хоч би від кого вони виходили. У судовому засіданні прокурор має рівні з іншими учасниками права.

Обсяг і межі повноважень прокурора, який бере участь у судовому процесі, визначаються Законом України "Про прокуратуру" та процесуальним законодавством України.

Генеральна прокуратура України може створювати відомчі науково-навчальні заклади для наукових досліджень, підвищення кваліфікації прокурорських працівників, видавати спеціальну літературу, мати поліграфічні підприємства.

2. Конституційний Суд України: статус та функції

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Він вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України. Суд складається з 18-ти суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по 6 суддів Конституційного Суду України.

Суддею може бути громадянин України, який на день призначення досяг 40 років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менше як 10 років, проживає в Україні протягом останніх 20-ти років і володіє державною мовою. Суддя призначається на 9 років без права бути призначеним на повторний строк. Голова Конституційного Суду обирається зі складу його суддів таємним голосуванням лише на один трирічний строк.

До повноважень Конституційного Суду України належить насамперед вирішення питань про відповідність Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Ці питання розглядаються лише за зверненнями: Президента України; не менш як 45-ти народних депутатів України; Верховного Суду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Іншим важливим повноваженням Конституційного Суду України є офіційне тлумачення Конституції та законів України. З цих питань Конституційний Суд України ухвалює рішення, які є обов'язковими до

виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскарженими.

Функції Конституційного Суду України, механізм його діяльності викладено у Законі від 16 листопада 1996 р.

3. Система судів загальної юрисдикції та військові суди

Верховний Суд України є найвищим судовим органом України і здійснює нагляд за судовою діяльністю судів республіки в порядку, встановленому законодавством України.

Верховний Суд України:

- у межах своїх повноважень розглядає справи як суд першої інстанції, у касаційному порядку, в порядку нагляду і зв'язку з нововиявленими обставинами;
- вивчає і узагальнює судову практику, аналізує судову статистику і дає керівні роз'яснення судам у питаннях застосування республіканського законодавства, що виникають при розгляді судових справ. Керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України є обов'язковими для судів, інших органів і службових осіб, що застосовують закон по якому даються роз'яснення;
- здійснює контроль за виконанням судами республіки керівних роз'яснень Пленуму Верховного Суду України;
- вирішує в межах своїх повноважень питання, що впливають з міжнародних договорів України;
- здійснює інші повноваження, надані йому законодавством.

Районний (міський) суд утворюється в районі, місті (крім міст районного підпорядкування), районі в місті.

Для забезпечення колегіального розгляду судових справ районними судами, до яких обрано недостатню кількість суддів, утворюються міжрайонні (окружні) суди.

Районний (міський) суд розглядає всі цивільні і кримінальні справи, за винятком справ, віднесених законом до відання інших судів. У випадках, передбачених законодавством України, районний (міський) суд розглядає справи про адміністративні правопорушення. Районний (міський) суд вивчає і узагальнює судову практику, подає правову допомогу товариським судам, а також здійснює інші повноваження надані йому законодавством.

Проміжне місце між Верховним Судом та районними судами займають Верховний Суд АРК, обласні, Київський та Севастопольський міські суди.

Військові суди здійснюють правосуддя у Збройних Силах України та інших військових формуваннях передбачених законодавством України. Діяльність військових судів спрямована на охорону від будь-яких посягань безпеки України, боєздатності і боєготовності її Збройних Сил та інших військових формувань, захист прав свобод військовослужбовців та інших громадян, а також прав і законних інтересів військових частин, установ, організацій.

В Україні утворюються військові суди гарнізонів, регіонів і Військово-

морських Сил. Військовий суд гарнізону утворюється на території, на якій розташовано один або декілька військових гарнізонів.

Військові суди розглядають:

- 1) всі справи про шпигунство;
- 2) справи про всі злочини, вчинені військовослужбовцями Збройних Сил, Національної Гвардії, Прикордонних військ, Служби безпеки України та інших військових формувань, що створюються Верховною Радою України і Президентом України, а також військовозобов'язаними під час проходження ними зборів;
- 3) справи про злочини, вчинені особами начальницького складу виправно-трудових установ;
- 4) справи про злочини, вчинені певними категоріями осіб, що визначаються законодавством України;
- 5) справи про адміністративні правопорушення військовослужбовців;
- 6) справи за скаргами військовослужбовців на неправомірні дії військових службових осіб і органів військового управління;
- 7) справи про захист честі і гідності, сторонами у яких є військовослужбовці або військові організації;
- 8) інші справи, пов'язані із захистом прав і свобод військовослужбовців та інших громадян, а також прав і законних інтересів військових частин, установ, організацій.

4. Арбітражні суди

Другу систему складають судові органи, покликані здійснювати правосуддя в господарських відносинах, - арбітражні суди. Згідно з Законом України "Про арбітражний суд" первинну ланку цієї системи становлять Арбітражний суд Автономної Республіки Крим, арбітражні суди областей, міст Києва і Севастополя.

Найвищим органом у вирішенні господарських спорів і здійсненні нагляду щодо рішень арбітражних судів первинної ланки та контролю за їх діяльністю є Вищий арбітражний суд України. Він складається з Голови, першого заступника Голови, заступників Голови та суддів і діє у складі:

- 1) пленуму Вищого арбітражного суду;
- 2) президії Вищого арбітражного суду;
- 3) судових колегій по розгляду спорів та перегляду рішень, ухвал, постанов;

Вищий арбітражний суд України має такі повноваження:

- 1) вирішує господарські справи, віднесені до його компетенції законодавством України;
- 2) переглядає в порядку нагляду рішення, ухвали, постанови арбітражного суду первинної ланки;
- 3) здійснює організаційне керівництво арбітражними судами;
- 4) здійснює інші повноваження, надані йому законодавством.

Розділ VIII Конституції "Правосуддя" не визначає судової системи, а

лише вказує найвищий орган у системі судів загальної юрисдикції – Верховний Суд України, наявність місцевих судів і вищих спеціалізованих судів та принципи побудови судової системи – територіальність і спеціалізацію. Отже, судова система є багаторівневим утворенням і складається з судів різних ланок – від місцевих судів до Верховного Суду. Оскільки Конституційний Суд України відокремлено від системи судів загальної юрисдикції (ст.125, 147 Конституції), він є органом конституційної юрисдикції і діє самостійно.

Норми Конституції не дають відповіді на запитання: що таке "місцеві суди" і які ланки судової системи до них належать; чи означає принцип територіальності, що у побудові судової системи будуть дотримуватися адміністративно-територіального поділу; чи означає принцип спеціалізації судів, що вся система судів загальної юрисдикції складається лише з галузевих судів – кримінального, цивільного, адміністративного тощо.

Конституція України передбачає прийняття близько 15 законів, що стосуються діяльності судової влади, серед яких є визначальним Закон "Про судоустрій". Згідно з рішенням II та III (позачергового) з'їздів суддів України, Верховним Судом України разом із зацікавленими міністерствами та відомствами, науковими установами, розроблено проект цього Закону, в основу якого покладено розділ VIII Конституції "Правосуддя" і деякі інші норми, Концепцію судово-правової реформи в Україні, схвалену Верховною Радою 28 квітня 1992 р., міжнародно-правові акти з питань прав людини, судоустрою та судочинства.

Розробники проекту зробили рішучий крок до реального втілення у життя принципу поділу влади, запропонували вирішити найболючіше для судів питання – про організаційне забезпечення їх діяльності – шляхом створення Державної судової адміністрації України, не підпорядкованої Міністерству юстиції. У статтях проекту, що регламентують діяльність цієї структури, досить чітко і повно окреслено засади розмежування судової діяльності та роботи по організаційному забезпеченню правосуддя. Тим самим знайдено механізм, який гарантуватиме незалежність судової влади та її рівноправність з іншими гілками державної влади, що є, як проголошено в постанові Пленуму Верховного Суду України від 12 квітня 1996 р. № 4 "Про застосування законодавства, що забезпечує незалежність суддів", ознаками правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акт проголошення незалежності України. Постанова Верховної Ради України 24 серпня 1991 р. – К., 1991.
2. Коментар до Конституції України. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996.
3. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року - К., 1996.
4. Конституційні акти України. 1917 - 1920. - К., 1922.
5. Антонюк З., Марилевич М. Щодо питання права людини в Україні. //Право України. - 1995. - №2. - с. 44 – 48.
6. Богорлінов Д.М. Грушевський про історію створення та кримінальне право “Руської правди”. //Право України. - 1996. - № 4.
7. Бринцев В. Кодекс судової влади на один щабель з КК, ЦК, КПК, ЦПК. //Право України. - 1996. - №10.
8. Бурчак Ф. Конституційний марафон завершено. //Політика і час. - 1996. - №9. - с. 22 - 25.
9. Відкриття Року Права в Україні. //Право України. – 1996 - №11. - с. 3.
10. Винниченко В. Відродження нації. - К., 1990.
11. Вернидубов І. Підтримання прокуратурою державного обвинувачення в суді і здійснення правосуддя за Конституцією України. //Право України. - 1998. - №4. - с. 27.
12. Галушко Ю. Важливий інститут захисту прав громадян. //Право України. - 1996. - №6.
13. Гломадзе Л.М., Яневський Д.Б. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України. //Український історичний журнал. - 1990. - №4, 5.
14. Головченко В., Корпань О. Конституційні принципи місцевого самоврядування. //Право України. - 1998. - №3. – с. 14.
15. Димитров Ю. Правова держава: перспективи чи сьогоднішній день? //Право України. - 1995. - №5, 6.
16. Демченко Т. Українська мова – правові проблеми. //Право України, - 1996. - №7.
17. Драган В., Головченко В. Чи будуть виконуватись судові рішення. //Право України. - 1996. - №10.
18. Друзюк С. Проблеми інституту місцевого самоврядування в аспекті конституційних поглядів М.С. Грушевського. //Право України. - 1998. - №3. с. 87.
19. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 18 листопада 1993р.
20. Закон України “Про вибори Президента України” від 24 лютого 1994р.
21. Закон України “Про Конституційний суд України” від 16 листопада 1996 р. //Право України. – 1996 р. - №12
22. История правовых и политических учений. - М., 1991.
23. Клочков В. Проблема обчислення строків тримання під вартою і додержання конституційного права громадян на свободу та особисту недоторканність.

24. Котюк В.О. Основи держави і права. - К.: Вентурі, 1993.
25. Костицький В. Соціально-економічні права людини. //Право України. - 1996. - №6.
26. Кравченко С. Про стиль законодавства. //Право України. - 1998. - №3.
27. Краснокоя О. Ще раз про співвідношення державного контролю і прокурорського нагляду. //Право України. - 1998. - №3.
28. Малеренко В. Актуальні проблеми становлення судової влади в Україні. //Право України. - 1996. - №1.
29. Медведчук В. Про теорію і практику конституційного процесу в Україні. //Право України. - 1995. - №8. - с. 15 - 19.
30. Медведчук В. Держава в умовах перехідного суспільства. //Право України. - 1998. - №3.
31. Медведчук В. Державна влада в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. //Право України. - 1998. - №4.
32. Мелашенко В.Ф. Основи конституційного права України. Курс лекцій. - К.:Вентурі, 1995.
33. Нор В., Стецюк П. Конституція – Основний Закон України в запитаннях та відповідях. - Львів - Київ: Кальвія - Абрис, 1996.
34. Олійник А. Законотворчий процес – його основні риси і особливості. //Право України. - 1998. - №4
35. Огородник А. Ще раз про судову незалежність. //Право України, - 1998. - №4.
36. Омельченко Г. Нова Конституція України і питання судової влади та судочинства. //Право України. - 1996. - №10.
37. Опришко В.М. Конституція - фундаментальна основа подальшого розвитку законодавства і правова система України. //Право України. - 1996. - №4.
38. Пасловська А. Незалежність України в концепції Юліана Бачинського. //Правда України. - 1998. - №3.
39. Півторак І. Походження українського народу та української мови. //Вісник НАУ. - 1996. - №9 - 10.
40. Полешко А. Хід конституційного процесу в Україні. //Право України. -1996. - №6.
41. Радевич-Винницький Я. Права людини і мовне протистояння в Україні. //Розбудова держави. - 1995. - №5 - 6.
42. Рідна мова моя. //Вінниччина. (Хочу все знати). - 1995. - №13, 29 березня.
43. Рогожин А., Сталик В. Ярослав Мудрий – видатний державний діяч, великий князь Київської Русі. //Право України. - №4.
44. Рогожин А., Румянцев В. Михайло Грушевський - світоч Української державності. //Право України, - 1996. - №7.
45. Савонюк Р. Правосуддя в світі Конституції: суд без ухилу на обвинувачення. //Право України. - 1996. - №11.
46. Сташків Б. Судовий захист соціальним правам громадян. //Право України. - 1996. - №10.

47. Стефанюк В. Судовий контроль за діяльністю органів державної влади. //Право України. - 1998. - №3.
48. Чопко О., Юзефович В. Про строки розгляду кримінальних справ судами першої інстанції. //Право України. - 1996. - №12.
49. Шишкін В. Організаційна структура судової системи. //Право України. - 1996. - №1.
50. Шишкін В. Система судів загальної юрисдикції у Франції. //Право України, - 1996. - №7.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
Вінницький державний технічний університет

Навчальне видання

Валерій Аркадійович Довбиш
Валентина Зінов'ївна Довбиш
Світлана Степанівна Плахотнюк
Ірина Данилівна Похило

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Навчальний посібник

Редактор С.А. Малішевська

Тир. 65 прим. Зам. №

ВДТУ, 21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95